

Uluslararası Hukuk ve Karşılaştırmalı Hukukta Su Hakkının Kapsamı ve Türkiye’deki Uygulama

The Scope of the Human Right to Water in International Law and Comparative Law and Implementation of the Right in Turkey

Arş. Gör. Damla TİMUR(*)

Öz:

Bir insan hakkı olarak su hakkı, günümüzde doğanın ve çevrenin korunmasına ilişkin hak taleplerinin yanı sıra özellikle dikkat çekmektedir ve özel bir öneme sahiptir.

Şimdiki ve gelecekteki kuşakların sağlıklı bir çevrede yaşaması için talep edilen çevresel haklar, tüm dünyada yaşanan doğal kaynakların kirletilmesi ve tüketilmesi, iklim değişikliki kaynaklı felaketler ve doğal afetler düşünüldüğünde son derece önemlidir. Doğanın esenliğinin insan sağlığı ve insan yaşamı açısından arz ettiği önem göz ardı edilemeyecek olmakla birlikte, insanın günlük yaşamında vazgeçilemez olan en önemli unsur su olarak karşımıza çıkmaktadır. Çünkü özellikle temiz içme suyunun yokluğunda insan hayatının sürdürülebilmesinden söz edilemeyecektir. İnsanların temiz suya erişimi olmadan sağlıklı ve insan onuruna yaraşır bir hayat sürmesi mümkün görünmemektedir. Dünyanın birçok yerinde suya erişim halen ciddi bir sorun olarak tezahür etmemekle birlikte, özellikle az gelişmiş ve gelişmekte olan ülkeler ile kurak ülkeler açısından temiz suya erişim sorunu halen varlığını sürdürmektedir.

Gelişen farkındalıkla hem uluslararası belgeler düzeyinde hem de çeşitli ülkelerin anayasalarında “su hakkı” tanınmaya başlamıştır. Toplumların sağlıklı bir çevrede yaşamasıyla beraber temiz suya erişimini temin etmeyi amaçlayan bu düzenlemelerle ilham verici emsal kararlar karşımıza çıkmaktadır.

Bu makalede amaçlanan, özellikle bireylerin temiz suya ve sıhhi temizliğe erişim hakkı çerçevesinde diğer insan haklarıyla ilişkisini, bu hakkın düzenlenmesine duyulan ihtiyacın nedenlerini ve uluslararası belgelerde edindiği yeri tespit etmek; buna müteakiben Türkiye’de su hakkına ilişkin ileri sürülebilecek düzenlemeleri ve uygulamayı incelemek ve okuyucuya konu hakkında ışık tutmaktır.

Anahtar Kelimeler:

Su Hakkı, Uluslararası İnsan Hakları, Türkiye’de Su Hakkının Görünümü, İklim Değişikliği, Çevresel Haklar.

(*) T.C. Maltepe Üniversitesi, Hukuk Fakültesi, Milletlerarası Hukuk Anabilim Dalı, Araştırma Görevlisi.

E-posta: damlatimur@maltepe.edu.tr.

Orcid Id: <https://orcid.org/0000-0001-5942-5124>.

Makale Gönderim Tarihi: 17.03.2020.

Makale Kabul Tarihi: 09.07.2020.

Abstract:

Among the demands of environmental rights concerning the protection of nature and environment, the right to water especially draws attention and has a special importance.

Considering the constant polluting and consuming of natural resources, climate change and natural disasters, the request of environmental rights for present and future generations to live in a healthy environment is extremely important. Eventhough nature's well-being is completely vital for human life and health, water seems to be the most important element which people cannot inalienate from their daily lives. Although reaching for water resources has not been a major issue at most of the regions of the world, there are still issues to access water, especially for underdeveloped, developing and drought countries.

As awareness increased, "the human right to water" has started to be recognized both at the international documents level and in the constitutions of several States. In tandem with these regulations, which intend to guarantee societies to live in a healthy environment and access to clean water, an inspiring case-law is emerging.

The aim of this article is to determine the human right to water in the frame of accessing to clean water and sanitation, its relation with other human rights, the need for regulation of such a right and its ground on international documents. Finally, Turkish regulations and practices which can be considered to be related to human right to water will be examined.

Keywords:

Human Right to Water, International Human Rights, The Apparance of Human Right to Water in Turkey, Climate Change, Environmental Rights.

GİRİŞ

Su, doğanın vazgeçilmez bir elementidir. Dolayısıyla tüm canlıların yaşamını sürdürebilmesi için başat bir ihtiyaçtır. Suyun bu önemiyle beraber sınırlı bir kaynak olması nedeniyle, korunması ve sürdürülebilir yöntemlerle kullanılması tartışmasız bir şekilde büyük önem arz etmektedir.

Dünya tarihinde su kaynaklarının egemenlik altına alınması bağlamında, özellikle devletler arasında meydana gelmiş birçok uyuşmazlık bulunmaktadır. Bunda, suyun bir zenginlik ve bolluk göstergesi olması önemli bir etkindir.¹ İnsanların temiz içme suyuna ve sıhhi temizliğe erişimi bağlamında su hakkının (kısaca su hakkı) varlığı tartışması ise çok eskilere dayanmamaktadır. Öyle ki, 1977 tarihli Birleşmiş Milletler (kısaca BM) Mar del Plata Konferansı sonucunda ortaya çıkan Eylem Planı, bu konuda gidilebilen ilk metin niteliğini taşımaktadır.²

¹ Stephen C. McCaffrey, *A Human Right to Water: Domestic and International Implications*, Georgetown International Environmental Law Review, Vol. 5: 1, 1992, sf. 3.

² The Human Right to Water and Sanitation Milestones. https://www.un.org/waterforlifedecade/pdf/human_right_to_water_and_sanitation_milestones.pdf (Son Erişim Tarihi: 18.06.2020).

Dünyada genel olarak ivmelenen nüfus artışı, bu artışla bağlantılı olarak çoğalan tarım alanları, sanayileşme, şehirleşme ve insanın günlük su kullanımında meydana gelen artış ile birlikte, suya olan taleple beraber su kaynaklarına verilen zarar da artış göstermiştir. Özellikle 2017-2018 yıllarında ciddi bir su kriziyle karşı karşıya kalan Cape Town³ ve 2000-2005 yılları arasında su savaşlarına sahne olan Bolivya⁴ gibi örnekler, bireylerin suya erişimi hakkında yaşanan sorunların çok uzakta olmadığını yakın tarihli habercilerinden yalnızca ikisidir. Türkiye'nin sınır komşusu olan Suriye'de meydana gelen iç savaşın ve mülteci krizinin altında da, uzun yıllar süren şiddetli kuraklık dolayısıyla ortaya çıkan su, gıda ve geçim kaynakları kıtlığının tetikleyici olduğu ifade edilmektedir.⁵

Su, temel olarak tarım, sanayi sektörü ve hane halkı kullanımı ile tüketilmektedir. Dünya genelinde su kaynaklarının yaklaşık %69'u tarım, %19'u sanayi (enerji, ticari ve endüstriyel) ve %12'si hane halkı kullanımına tabidir.⁶ Tüm bu eylemler için gereken suyun miktarı ve niteliği, bölgenin nüfus yoğunluğu, iklim koşulları, yaşam tarzı, kültürü, geleneği ve teknoloji gibi etkenlere göre değişkenlik göstermektedir.⁷ Suyun, nüfus artışı, sanayileşme ve tarım arazilerinin genişlemesi sebebiyle yoğun tüketimi bir yana, Dünya Bankası, 2018 tarihli raporunda, iklim değişikliği sebebiyle kuraklık tehdidi altında olan bölgelerde yağışların azalmasıyla baş gösterecek iklim krizi sonucu yüz kırk milyon civarında insanın 2050 yılına kadar iklim mültecisi olması riskinden bahsetmektedir.⁸ Massachusetts Teknoloji Enstitüsü (MIT) araştırmacıları yaptıkları çalışmalarda, dünyada öngörülen 9,7 milyar insan nüfusunun yaklaşık yarısının 2050 yılı itibarıyla orta derecede stresli su kaynağı⁹ koşullarında yaşayacağını öngörmektedir.¹⁰

³ Cape Town's Water Crisis: Monitoring, Information and Data About South Africa's Worst Drought in History <http://www.capetowndrought.com/> (Son Erişim Tarihi: 15.06.2020).

⁴ Madeline Baer, *From Water Wars to Water Rights: Implementing the Human Right to Water in Bolivia*, Journal of Human Rights, Routledge, 2015, sf. 353.

⁵ Seda Yurtcanlı Duymaz, *İklim Değişikliği, Afetler ve İnsan Hakları: Çevresel Zorunlu Göç*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2019, sf. 23.

⁶ Türkiye Sanayi Kalkınma Bankası A.Ş. (TSKB), *Su: Yeni Elmas*, Ekonomik Araştırmalar, 2019, sf. 7 https://www.yarininsuyu.com/media/1026/tskbbakis_suyeniymas_subat2019.pdf?2 (Son Erişim Tarihi: 20.06.2020).

⁷ Peter H. Gleick, *Basic Water Requirements for Human Activities: Meeting Basic Needs*, Water International, Vol. 21, International Water Resources Association (IWRA), 1996, sf. 83.

⁸ <https://openknowledge.worldbank.org/handle/10986/29461> (Son Erişim Tarihi: 15.06.2020) Ayrıca Bkz. Cornerman ve Depofilm, *25 Litre (Belgesel)*. National Geographic.

⁹ 1989 yılında İsveçli su uzmanı Malin Falkenmark, bölgelerin su stresini ölçmek için bugün yaygınlaştıran Falkenmark Göstergesi'ni geliştirmiştir. Bu göstergeye göre, mevcut su kaynaklarının nüfus miktarına bölümünden, kişi başına yıllık kaç metreküp su düştüğü hesap edilir. Falkenmark'a göre, kişi başı yıllık 1700 metreküpün altında suya erişim söz konusuysa, orada su stresi bulunmaktadır. (TSKB, sf. 9).

¹⁰ TSKB, sf. 8.

Doğal kaynaklardan tarımsal ve ekonomik faaliyetler için gereğinden fazla su çekilmesi ve artan kirlilik, insan yaşamı için gerekli olan su kaynakları üzerinde ayrıca bir stres yaratmaktadır.¹¹

Büyük kitleler halinde göç ihtimalleri, suyun küresel bir önem arz ettiğinin ve yalnızca susuzlukla yüzleşen değil, tüm ülkelerin kendi üzerine düşeni yaparak inisiyatif alması gerektiğinin göstergesidir.

Tüm bu gelişmeler ışığında suyun önemi ve insan yaşamı açısından hayatiliğine ilişkin farkındalığın artması ile beraber, bu konuda bilimsel çalışmalar ve toplantılar artmış, su hakkının korunduğu bildiriler, anayasalar, yasalar ve mahkeme içtihatları oluşmaya başlamıştır. Su hakkı artık doğrudan veya dolaylı olarak, anayasal veya yasal düzlemde öne sürülebilir bir hak konusu olabileceği yolundadır.

Suyun önemine dair bu bilgiler ışığında, çalışmanın birinci bölümünde su hakkının gündeme geliş sebepleri ve tarihsel gelişimi ana hatlarıyla izah edilmeye çalışılacak; bu hakkın varlığının doğrudan veya dolaylı olarak ileri sürüldüğü ve doktrinde en çok inceleme yeri bulmuş uluslararası metinlere yer verilecektir. Su hakkı bir doğa ve insan hakkı olarak ele alınacak ve bu hakka ilişkin genel bir değerlendirme yapılacaktır. Suyun ticari bir meta olarak değerlendirilmesi görüşünün yanında, bir insan hakkı olarak kabul edilmesinin getireceği kazanımlara ilişkin görüşlere yer verilecektir. Bunlara ek olarak, su hakkının açıkça tanınmış birtakım insan hakları yoluyla örtülü biçimde korunduğu görüşünden dolayı, hakkın diğer insan haklarıyla ilişkisine değinilecektir.

İkinci bölümde, karşılaştırmalı hukuktaki yerel düzenlemeler incelenecek, öncelikle anayasa, yasa veya içtihat yoluyla su hakkına yer veren ülkelere örnekler verilecektir. Devamında, Türkiye’de su hakkı ile bağdaştırılabilecek mevzuat ve uygulama incelenecektir. Bu şekilde, Türkiye’nin hakkın korunmasına ilişkin ne aşamada olduğu değerlendirilmeye çalışılacaktır.

I. SU HAKKININ KAPSAMI, GELİŞİMİ VE İNSAN HAKLARINDAKİ YERİ

“Su, hayat ve sağlığın esası olan kısıtlı bir doğal kaynaktır ve bir kamu malıdır. Bir insan hakkı olarak su hakkı, insanlık onuruna uygun bir hayat sürdürülebilmesi için zaruridir. Ayrıca bu hak, diğer insan haklarının gerçekleştirilmesi için bir önkoşuldur. Komite, gelişmekte olan ülkeler kadar gelişmiş ülkelerde de su hakkının yaygın bir şekilde yadsındığı durumlarla sürekli olarak karşılaşmaktadır. Dünya üzerinde bir milyardan fazla kişi, temel su kaynaklarına erişimden yoksunken, yine birkaç milyar kişi yeterli sağlık koruma hizmetlerine erişememektedir ki

¹¹ George McGraw, *Defining and Defending the Right to Water and Its Minimum Core: Legal Construction and the Role of National Jurisprudence*, Loyola University Chicago International Law Review, Vol. 8 Issue: 2, 2011, sf. 131.

bu durum, su kirliliğinin ve su ile alakalı hastalıkların en başta gelen nedenidir. Suyun sürekli olarak kirlenmesi, tükenmesi ve eşitsiz dağılımı, mevcut yoksulluğu daha da kötü bir hale getirmektedir. Taraf Devletler, su hakkının gerçekleştirilmesi için gerekli olan etkili tedbirleri bu genel yorumda düzenlendiği gibi ve hiçbir ayırım gözetmeksizin almak durumundadır.”¹²

A. Neden Bir İnsan Hakkı Olarak Su Hakkı?

Su hakkı, bireyi kaynakların yönetiminin merkezine koymasıyla, modern tarihin suyun yönetimine ilişkin attığı en yenilikçi adımdır.¹³

Şehirleşme, aşırı tüketim ve kaynakların kirlenmesi, insanlığı suyu çıkarmak, muhafaza etmek ve işlemek bağlamında yeni yollara itmiştir. Bu yollar artık o kadar karmaşık bir hal almıştır ki, suyun yönetimi, bu sistemi işletebilecek teknik kapasiteye sahip kişilerin eline bırakılmıştır. Öncesinde suya erişim bireylerin kendi ellerinde olan bir şeyken, çoğu bölgede artık suya erişmek için birtakım bürokrasilerle uğraşılması gerekmektedir. Dünyanın birçok yerinde, temiz suya erişimin en kolay ve bazen de tek yolu, suyu satın almaktır.¹⁴

Ancak, halen kırsal alanlarda yaşayan iki milyardan üzerinde insan ciddi su kıtlığı çekmekte, dört milyar insan ise her sene en az bir ay ciddi susuzlukla karşı karşıya kalmaktadır.¹⁵ Öte yandan, özellikle hane halkı kullanımında suya olan talebin, nüfusun ve ekonomilerin büyümesiyle son 50 yılda %600 oranında arttığı ifade edilmektedir.¹⁶ Suyun miktar olarak sabit kalan bir kaynak olması ise, arzin talebi ne kadar karşılayacağı hususunda soru işaretleri yaratmaktadır.

Suyun bir insan hakkı olduğuna dair yaklaşım, devletin sorumluluğuna gidebilir olmak ve çevreye ilişkin en temel hakların (örneğin temiz içme suyuna erişim hakkı) olabildiğince geniş bir kapsamda ve ayrımcılık olmaksızın korunmasını sağlamak amacındadır.¹⁷

Tam da bu bağlamda su hakkı, herkesin *yeterli, güvenli ve kabul edilebilir nitelikteki suya fiziksel ve ekonomik olarak erişebilmesinin* sağlanmasını ifade etmektedir.¹⁸ Bu tanımdan yola çıkarak su hakkından bahsedilebilmesi için suyun yeterli miktarda ve belirli bir kalitede olması, ayrımcılığa uğramaksızın herkesin

¹² Birleşmiş Milletler Ekonomik, Sosyal ve Kültürel Haklar Komitesi, 15 No.lu Genel Yorum, paragraf 1.

¹³ McGraw, sf. 134.

¹⁴ McGraw, sf. 128-129.

¹⁵ The United Nations World Water Development Report, UNESCO, 2019, sf. 1.

¹⁶ <https://www.wri.org/blog/2020/02/growth-domestic-water-use> (Son Erişim Tarihi: 19.06.2020).

¹⁷ McGraw, sf. 132.

¹⁸ BM Ekonomik, Sosyal ve Kültürel Haklar Komitesi Genel Yorum No 15, para. 2.

fiziksel, ekonomik ve bilgisel olarak suya erişiminin sağlanması gerekir.¹⁹ Temiz içme suyuna ve sıhhi temizliğe erişimin insan onurunun ayrılmaz bir parçası oluşu düşüncesiyle, bu hususa ilişkin uluslararası bir anlayış gelişmeye başlamıştır.²⁰

Dolaylı yollarla türetilen çevresel haklar, çevrenin korunması ve eşitliğin sağlanması açısından yeterli olmayabilmektedir. Su hakkının açıkça tanınmaması ve çevresel hakların yorumu yoluyla türetilmesi, dünyanın mevcut iklim ve su krizinde etkili bir yöntem olmayabilir. Hakkın doğrudan ve bağlayıcı olarak tanınması, korunacak değerler üzerinde etkin bir kontrol mekanizması kurulmasının önünü açacaktır.²¹ Buna ek olarak hakkın açıkça düzenlenmesi, suya erişimin yönetimlerin insafına kalmadan ileri sürülebilen bir hak ve yükümlülük olmasını sağlayacak, özellikle dezavantajlı kesimlerin temiz suya ve sıhhi temizliğe erişebilmesini bir lütuftan bir göreve çevirecektir.²²

Su hakkının evrensel düzeyde tanınmasının bir başka faydası, suyun politik bir silah olmaktan çıkarılmasıdır. Örneğin, işgali altında bulundurduğu topraklarda İsrail, bölgedeki Arapların göç etmeye mecbur kalması için suya erişimlerini kısıtlamış, dolayısıyla bölgedeki Arap halklarının en az yarısı içme suyu kaynaklarına ulaşamamıştır. Bu durum, çevresel huzursuzluğa sebep olduğu gibi, ciddi sağlık problemlerine de yol açmıştır. Bu uygulama Arapların susuz kalması ve bölgeyi rızaları hilafına terk etmek zorunda kalmalarıyla sonuçlanmıştır.²³ Bu ve buna benzer örnekler, su kaynaklarının nasıl bir politik silah olarak kullanılabilirliğinin göstergesidir. Ancak temiz içme suyuna erişimin insan hakkı olarak tanındığı bir senaryoda, halkları su kaynaklarından mahrum bırakan bir devletin uluslararası insan haklarından doğan sorumluluğuna gidilebilecektir.

Tüm bu sebeplerle temiz içme suyu ve sıhhi temizliğe erişim bir insan hakkı olarak tanınması, insanların yaşamları için vazgeçilmez olan bu kaynağa adil ve sürdürülebilir bir şekilde ulaşabilmesinin en etki yolu olarak gözükmektedir.

B. Su Hakkının Hukuki Niteliği, Ortaya Çıkışı ve Gelişimi

Su hakkının hangi haklar kategorisinde olduğuna dair bir uzlaşma yoktur. Tolga Şirin, suyun, yaşam hakkı ile bağından dolayı birinci kuşak, sosyal bir güvence bağlamında ikinci kuşak ve çevresel bir element oluşundan dolayı üçüncü

¹⁹ Ayşenur Ocak, *Bir Doğa ve İnsan Hakkı Olarak Su Hakkı*, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Galatasaray Üniversitesi SBE, 2018, sf. 61.

²⁰ McGraw, sf. 138.

²¹ John Scanlon / Angela Cassar / Noémi Nemes, *Water as a Human Right?*, 7th International Conference on Environmental Law, Sao Paulo, 2003, sf. 18.

²² Joyeeta Gupta / Rhodante Ahlers / Lawal Ahmed, *The Human Right to Water: Moving Towards Consensus in a Fragmented World*, Review of European Community & International Environmental Law 19 (3), 2010, sf. 299.

²³ McCaffrey, sf. 6.

kuşak hak olma niteliğine haiz olduğunu, bu nedenle kuşaklar-arası özelliği bulunduğunu, böylece farklı kategorideki belgelerde dolaylı olarak kendine yer bulunduğunu ifade etmektedir.²⁴ Gerçekten de suyun, İnsan Hakları Evrensel Bildirisi (kısaca İHEB)'nin 25. maddesinde ve BM Ekonomik, Sosyal ve Kültürel Haklar Sözleşmesi'nin (kısaca ESKHS) 11. maddesinde ifade edilen bireylerin sağlık ve esenlikleri için yeterli hayat şartlarında yaşaması hakkının ve BM Medeni ve Siyasal Haklar Sözleşmesi'nin (kısaca MSHS) 6. maddesinde düzenlenen yaşam hakkının örtülü bir koruması altında olduğuna ilişkin savlar mevcuttur.²⁵ Buradan da hakkın, farklı kuşak haklarla ilişkilendirilerek somutlaştırılmaya çalışıldığı anlaşılmaktadır.

Su hakkı bağlamında doktrin ve uluslararası belgeler olmak üzere hatırı sayılır bir yazın bulunmasına karşın, devletlerin konuya dair uygulaması oldukça kısıtlı olduğundan, hakka ilişkin net bir sonuca varılamadığı görülmektedir.²⁶

Ne yazık ki, bir insan hakkı olarak su hakkından edinilecek fayda, iki sebeple sınırlanmaktadır. Bunlardan ilki hukuki standardizasyondur. Su hakkının tanınmasına ilişkin uluslararası düzeyde normatif bir literatür oluşmaya başlamış olmasına karşın, bu konuda referans alınabilecek oturaklı bir içtihat bulunmadığından dolayı, hakkın iç hukuka yansımada problem yaşanmasıdır. İkinci olarak, uluslararası normlara dayanarak su hakkını koruma altına almak söz konusu olduğunda, su hakkının hiçbir sözleşmede açıkça ifade edilmemiş olması dolayısıyla kavramsal bir boşluk göze çarpmaktadır.²⁷

Bireylerin su hakkının var olup olmadığına ilişkin yakın tarihe kadar bir tartışma zemini bulunmamakta olup, önceleri üzerinde fazla durulmadığı görülmekle, 1970'li yıllarda, uluslararası kalkınma örgütlerinin temel ihtiyaçlara dikkat çekmesi ve çevresel sorunlara artan ilgi ile suya erişim konusu uluslararası camia bakımından önem arz etmeye başlamıştır. Zira dünyada genel bir su kıtlığı gözlemlenmektedir.²⁸ BM'nin 1977 yılında gerçekleştirdiği Su Konferansı'nda oluşturulan Mar Del Plata Eylem Planı, ilk defa ve açıkça halkların içme suyuna yeterli miktar ve kalitede erişme hakkı olduğunu ifade etmesiyle, en çok atıf yapılan bildirgelerden biri olma özelliğini taşımaktadır.²⁹ Konferansta, ekonomik koşullarına bakılmaksızın, herkesin temel gereksinimleri için eşit miktarda ve kalitede içme suyuna erişim hakkı olduğu vurgusu yapılmış, ancak öncelikle suya

²⁴ Tolga Şirin, *Su Hakkı ve Suyun Özelleştirilmesine İlişkin Anayasal Tecrübeler*, Çevre, İnsan, Devlet, Tekin Yayıncılık, 2015, sf. 27.

²⁵ McCaffrey, sf. 8, 9, 11.

²⁶ Malgosia Fitzmaurice, *The Human Right to Water*, Fordham Environmental Law Review, Vol. XVII, New York, 2007, sf. 537.

²⁷ McGraw, sf. 133.

²⁸ *Ibid*, sf. 538.

²⁹ McGraw, sf. 140.

erişim sıkıntısı yaşayan savaş ve silahlı çatışma mağdurları, kadınlar, çocuklar ve mahkûmlar için uluslararası alanda güvence yaratılmaya çalışılmıştır.³⁰ Buna ek olarak, suyun ve su ekosistemlerinin korunması için etkili hukuki düzenlemeler yapılması gerektiği ifade edilmiştir.³¹

1980’li yıllar *İçme Suyunun Temini ve Sanitasyon için Uluslararası On Yıl*³² ilan edilmiş ve su altyapısı için daha önce görülmemiş yatırımlar yapılmaya başlanmıştır. Ancak, az bir süre sonra altyapının geliştirilerek suya erişimin geliştirilmesinin kendi başına yeterli olmadığı, olaya bir de “erişimden faydalanan insan” yönünden bakılmasıyla beraber idare ve sürdürülebilirliğin de göz önünde bulundurulması gerekliliği anlaşılmıştır.³³

1992 yılında gerçekleştirilen Rio de Janeiro Dünya Zirvesi, Mar Del Plata Eylem Planı’nda alınan kararlara destek çıkmakla, halkların temiz suya erişimine ek olarak, suyun ekolojik anlamda korunma ihtiyacına yer vermiştir. Buna göre, su kaynaklarının geliştirilmesinde, ekosistemin korunması ve temel su ihtiyaçlarının giderilmesinin öncelik olması gerekliliği ifade edilmiştir.³⁴

1992 yılında Dublin’de Su ve Sürdürülebilir Kalkınma Konferansı düzenlenmiş, bildirinin 4. maddesinde *tüm insanların su ve sıhhi temizliğe ödenebilir bir fiyata erişebilme hakkı* ifade edilmiştir.³⁵ Ancak Dublin Bildirisi’nin su hakkına açıkça değinmesine karşın, suyu ekonomik bir meta olarak tanıması nedeniyle sonradan eleştirilerle karşılaşmıştır.³⁶ Zira bu tanım, genel olarak suyun özel şirketler tarafından idare edilmesi ve tüketicilerin su kullanımının tamamının ücretlendirilmesi olarak yorumlanmıştır. Dünya Bankası ve Dünya Su Konseyi tarafından da teşvik edilen suyun özelleştirilmesi, su idaresinin gittikçe neoliberalleşmesi, başka bir deyişle piyasa odaklı hale gelmesi olarak yorumlanmıştır. Suyun bu şekilde özelleştirilmesine karşı direnişler oluşmuştur. Bunlardan geniş çaplı yürütülen protestolar özellikle dikkat çekicidir.³⁷

³⁰ Eral Topçu, *Bir İnsan Hakkı Olarak Su Hakkı*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi SBE, 2009, sf. 31.

³¹ 1977 Mar Del Plata Eylem Planı, sf. 9, para. 7 <https://www.ircwash.org/sites/default/files/71UN77-3271.pdf> (Son Erişim Tarihi: 8.06.2020).

³² International Drinking Water Supply and Sanitation Decade, Thirty-Fourth World Health Assembly, WHA 34.25, 22.05.1981 https://apps.who.int/iris/bitstream/handle/10665/156603/WHA34_R25_eng.pdf?sequence=1&isAllowed=y (Son Erişim Tarihi: 06.06.2020).

³³ Oriok Miroso / Leila M. Harris, *Human right to water: contemporary challenges and contours of a global debate*. Antipode Vol. 00 No. 00, 2011, sf. 4.

³⁴ Gleick, sf. 83.

³⁵ The Dublin Statement on Water and Sustainable Development, 31.01.1992, Dublin, Ireland <http://www.un-documents.net/h2o-dub.htm> (Son Erişim Tarihi: 10.06.2020).

³⁶ Topçu, sf. 132.

³⁷ Miroso / Harris, sf. 4.

Özelleştirmeye karşı görüş, piyasa mantığı üzerinden hareket edecek şirketlerin, vatandaşların su hakkını korumakla bağdaşacak bir yöntem izlemeyeceklerini, kar amacı güden bu şirketlerin sürdürülebilir ve ucuz su sağlamakta kamu yönetimlerine nazaran daha başarısız olacağını ileri sürmektedir.³⁸ Özelleştirmeye karşı görüşün suyun bir insan hakkı olduğu savı üzerinden gittiği görülmektedir. Bu sava dayanak olarak ise, içme suyunun ikame edilemezliği ve BM Sözleşmelerinde tanınan hakların suya erişimi de örtülü olarak kapsamasıdır.³⁹

Maude Barlow, suya ekonomik bir meta olarak yaklaşan görüşü sert bir şekilde eleştirmekte ve suyun özel sektörle tek ilişkisinin “kamusal emanet doktrini”⁴⁰ çerçevesinde olması gerektiğini belirtmektedir.⁴¹ Magna Carta da dâhil olmak üzere birçok metinde tekrar edilen kamusal emanet doktrini, doğal kaynakların insan varlığının temelini oluşturduğu ve bu sebeple tüm kamunun malı olduğundan hareketle bu kaynakların muhafazasını amaçlamaktadır. Bu doktrin, suyun bir insan hakkı olma özelliği ile örtüşmektedir.⁴² Suyun metalaşmasına karşı hak temelli bakış, suyun kamusal bir varlık olduğunu ifade ederek, suyun özelleştirilmesine karşı çıkmıştır.⁴³

Özelleştirme yanlısı görüş ise, şirketlerin daha iyi bir yönetim ve performansla sahip olacağını, daha ucuz suya erişimin sağlanabileceğini, özel sektör tarafından sağlanan imkânların geliştirilmeye daha açık olduğunu ileri sürmektedir. Suyun dağıtımının özel sektöre bırakılması, dağıtım sistemlerinin daha kısa süre-

³⁸ Karen Bakker, *The “Commons” Versus the “Commodity”: Alter-globalization, Anti-privatization and the Human Right to Water in the Global South*, Antipode, 2007, sf. 437.

³⁹ Bakker, sf. 437.

⁴⁰ Kamusal emanet doktrini, doğal kaynakların insan varlığının temelini oluşturduğu ve bütün kamunun malı olduğu gerekçesinden hareketle bu kaynakların korunmasını sağlayan bir araçtır. Magna Carta da dâhil olmak üzere birçok metinde ve mahkemede tekrar edilen bu ilkenin özünde, kamusal emanete ait kaynakların devletin gözetiminde olması gerektiği anlayışı vardır. Dolayısıyla bu görüşte su ticaretine ve suyun özelleştirilmesine yer yoktur, fakat doğal kaynaklara telafisi imkânsız zararlar verme ve gereğinden fazla kullanma konusunda hükümet tarafından kesin ve net sınırlamaların olduğu bir sistem içerisinde kaynakların tekelleştirilmesine müsaade etmeyen bir emanet etme durumu vardır. İlgili doktrin, su piyasasını durdurmanın, önceliği şirketlere değil insanlara ve ekosisteme vermenin, buna paralel olarak mevcut su krizinin çözülmesinin en etkili yollarından biridir. ABD hukukunda köklü bir geçmişi bulunmaktadır. Doğal kaynakların korunmasında etkili bir araç olan kamusal emanet doktrini, suyun bir insan hakkı olma özelliği ile uyum içerisindedir. Çünkü suyun kamusal bir varlık olduğunun kabulü, bireylerin su tüketiminden dışlanamaması anlamına gelmektedir. Bireylerin su talebinin esnek olmadığı, yaşamın devamı için suyun bir zorunluluk olduğu gerçeği bu görüşü pekiştirmektedir. (Ocak, sf. 21; Maude Barlow, *Blue Covenant: The Global Water Crisis and the Coming Battle for the Right to Water*, McClelland / Stewart, 2009, sf. 10; <https://www.right2water.eu/about> (Son Erişim Tarihi: 06.07.2020)).

⁴¹ Ocak, sf. 22; Barlow, sf. 10.

⁴² *Ibid.*

⁴³ Ocak, sf. 21.

de geliştirilmesi ve yaygınlaştırılmasının önünü açacak, böylece erişim güçlüğü yaşayan bölgelerin sıkıntısı daha çabuk giderilecektir.⁴⁴

1994 tarihli, BM Uluslararası Nüfus ve Kalkınma Konferansı'nda, yaşam standardı hakkına vurgu yapılmakla, özellikle BM Ekonomik, Sosyal ve Kültürel Haklar Sözleşmesi'nin 11. maddesinde öngörülen gıda, giyim, barınma gibi haklara ek olarak, su ve sıhhi temizlik hakkının kapsam içerisine eklendiği görülmektedir.⁴⁵

BM Ekonomik, Sosyal ve Kültürel Haklar Komitesi'nin (kısaca ESKHK) 2002 tarihli 15 No.lu Genel Yorumu ile ortaya konulan standartlar, hakkın akademisyenler, uygulayıcılar ve devlet organları tarafından artan bir ilgi görmesinde en önemli gelişmeyi ve itici gücü meydana getirmiştir.⁴⁶ Komite, yaptığı bu Genel Yorum ile ESKHS'nin su hakkını açıkça tanıyan bir Sözleşme olmasını sağlamıştır.

BM Genel Kurulu 2010 yılında aldığı kararla, 0,9 milyar insanın temiz suya, 2,6 milyar insanın ise gelişmiş sıhhi temizlik hizmetlerine erişemediğine vurgu yaparak, bireylerin temiz içme suyuna ve sıhhi temizlik imkânlarına ulaşmasını bir insan hakkı olarak tanımıştır.⁴⁷

İşbu süregelen tartışmalar ışığında, bir insan hakkı olarak su, günümüzde uluslararası hukuk belgelerinde, birçok ülkenin anayasasında, yasalarında ve yargı içtihatlarında doğrudan veya dolaylı olarak korunmaya başlanmıştır.

C. Su Hakkının Diğer İnsan Haklarıyla İlişkisi

Su hakkının *yeni bir hak* olması dolayısıyla, hakla ilgili düşünülebilecek hukuk kaynaklarının ortaya konması önem arz etmektedir. Bu şekilde, hakkın hukuki zemini ve kapsamını daha sağlam bir şekilde ortaya koymak mümkün olacaktır.⁴⁸

1. Yaşama Hakkının Bir Parçası Olarak Su Hakkı

Ioanna Kuçuradi, kişilerin hayatını sürdürmesini engelleyen, tehdit eden veya imkânsız kılan her şeye karşı kişilerin korunmasına yönelik taleplerin yaşam hakkının gerekleri arasında olduğunu ifade etmiştir. Yaşama hakkının korunmasının gereklerinden biri de, kişilerin yaşamlarını sürdürebilmeleri için gereken minimum koşulların sağlanmasıdır. Dolayısıyla yaşama hakkı, dokunulmazlıklar olarak da bahsedilen negatif haklardan ibaret olmamalı, aynı zamanda pozitif bir hak olarak ele alınmalıdır.⁴⁹

⁴⁴ Bakker, sf. 438.

⁴⁵ The Human Right to Water and Sanitation Milestones, sf. 2.

⁴⁶ Amanda Cahill-Ripley, *The Human Right to Water and its Application in the Occupied Palestinian Territories*. Oxon: Routledge, 2011. sf. 1.

⁴⁷ Resolution on Human Right to Water and Sanitation (UN General Assembly Resolution A/64/292, 28 July, 2010).

⁴⁸ McGraw, sf. 135.

⁴⁹ Ioanna Kuçuradi, *İnsan Hakları Kavramları ve Sorunları*, Türkiye Felsefe Kurumu, Ankara, 2007, sf. 123.

İHEB'in 3. maddesine göre, “yaşamak ... her ferdin hakkıdır”. MSHS'nin 6/1. maddesi de, “Her insanın doğuştan gelen yaşama hakkı vardır. Bu hak hukuk tarafından korunur. Hiç kimse yaşama hakkından keyfi olarak yoksun bırakılamaz.” ifadeleriyle, İHEB'i tamamlar niteliktedir.

BM İnsan Hakları Komitesi, 1982 tarihli 6 No.lu Genel Yorumu'nda, MSHS'nin 6. maddesini yorumlayarak, maddede belirtilen yaşama hakkının çok dar yorumlandığını, ilgili hakkın sosyo-ekonomik bir unsur içerdiğini ve devletin pozitif yükümlülüğünü gerektirdiğini ifade etmiştir.⁵⁰

McCaffrey, yaşam hakkının geniş yorumlanmasının, başka hakları da koruma altına alan ve kapsayan bir yorum olmak zorunda olmadığını ifade etmiştir. Bu görüşe göre yaşam hakkının korunması, diğer medeni, siyasal ve sosyal hakların kullanılabilmesi için bir önkoşul olarak yorumlanabilir. Bu sebeple, geniş yorumun da su hakkı bağlamında çok net bir bağlantı vermediğini ileri sürmektedir.⁵¹

Su hakkının yaşam hakkı bağlamında değerlendirilmesine ilişkin karşıt görüşler de bulunmaktadır. Yaşam hakkının korunması için yeterli suya erişim hakkı, MSHS'nin yapısı dolayısıyla, Taraf Devletlere derhal tedbir alma yükümlülüğü doğurmaktadır. Başka bir deyişle, Sözleşme'de öngörülen hakların aşamalı bir şekilde yerine getirilmesi mümkün değildir.⁵² Karşıt görüşün gıdaya erişim üzerinden giden değerlendirmesine göre, yaşam hakkının korunma kapsamı, devletin kasten kişiyi bu haktan mahrum bırakmaması şeklinde bir yükümlülük doğurmakta, bu sebeple kişinin devletin yönetimi yüzünden kötü besleniyor olması yaşam hakkının ihlalini oluşturmamaktadır. Başka bir deyişle yaşam hakkı, devlete kişiye yeterli gıda sağlama yükümlülüğü öngörmemektedir. Bu yorum, temiz suya ve sıhhi temizliğe erişim bağlamında da kullanılabilir.⁵³

2. İnsan Onurunun Bir Parçası Olarak Su Hakkı

*“Bütün insanlar hür; haysiyet ve haklar bakımından eşit doğarlar. Akıl ve vicdanla sahiptirler ve birbirlerine karşı kardeşlik zihniyeti ile hareket etmelidirler.”*⁵⁴

İHAM, Campbell ve Cosans v. İngiltere başvurusunda, “Onur kırıcı muamele veya ceza bireyi, başkalarının ya da kendi gözünde küçük düşüren muameledir.” demektedir.⁵⁵

⁵⁰ “Doğuştan gelen yaşama hakkı şeklindeki ifade dar yorumlandığı takdirde net olarak anlaşılamaz. Söz konusu hakkın korunması devletlerin olumlu tedbirler almasını gerektirir. Bu çerçevede, Taraf Devletlerin bebek ölümlerini azaltmak, yaşam süresini uzatmak ve özellikle yetersiz beslenme ve salgın hastalık durumlarını ortadan kaldırmak için mümkün olan tüm tedbirleri alması gerekmektedir.” (İnsan Hakları Komitesi GY 6, para. 1 ve 5).

⁵¹ Fitzmaurice, sf. 541.

⁵² McCaffrey, sf. 9.

⁵³ Idem.

⁵⁴ İHEB 1. Madde.

⁵⁵ Hüsnü Öndül, *İnsan Onuru*, İnsan Hakları Derneği <http://www.ihd.org.tr/insan-onuru/>, 1998 (Erişim Tarihi: 10.11.2019).

Her ne kadar uluslararası hukuk belgelerinde açıkça bir hak olarak ele alınmamış olsa da, insan onuru, insan hakların kaynağı olarak kabul edilir. Nitekim, Jack Donnelly, insan haklarına hayat için değil, fakat onurlu bir hayat için ihtiyaç duyulduğunu ifade etmiştir.⁵⁶

1975 tarihli Helsinki Nihai Senedi'nin VII. Bölümü'nün ikinci paragrafında da, medeni, siyasal, ekonomik, sosyal, kültürel ve diğer hak ve özgürlüklerin hepsinin, bireyin özgürlüğü ve tam gelişimi için vazgeçilmez olan insan onurundan türediği ifade edilmiştir.⁵⁷

BM Genel Yorum No 15'te de, *“Bir insan hakkı olarak su hakkı, insanlık onuruna uygun bir hayat sürdürülebilmesi için zaruridir.”* denilerek insan onuru ile su hakkı arasındaki ilişki vurgulanmıştır.

BM İnsan Hakları Komitesi'nin 6 Ekim 2010 tarihli kararında, temiz içme suyu ve sıhhi temizliğe erişimin, yaşam hakkı, fiziksel ve ruhsal olarak olabilecek en yüksek seviyede sağlık hakkı ve insan onurundan türeyen bir hak olduğu ifadelerine yer verilmiştir.⁵⁸

Dünya Sağlık Örgütü (WHO) ve UNICEF raporlarına göre, Bugün halen üç milyar insanın, evinde ellerini yıkayabileceği temel düzeneğe sahip değilken, 1.6 milyar insanın suya ve sabuna kısıtlı erişimi bulunmakta, 1.4 milyar insanın ise bu imkânâ hiç erişimi bulunmamaktadır.⁵⁹ Yine Dünya Sağlık Örgütü'ne göre, 770 milyon insan temiz içme suyuna erişememektedir. Suyun yokluğuna bağlı sıkıntıları çeşitlendirmek mümkündür, ancak hepsinin ortak noktası, bu yokluğun onurlu bir yaşam sürdürmeye elverişsiz koşullar yarattığı gerçeğidir. Su hakkı bu sebeple, insan onuruna da hizmet etmektedir.

3. Temel Sağlık Standardı Hakkının Bir Parçası Olarak Su Hakkı

Uluslararası hukuktaki en geniş formuyla düzenlenen sağlık hakkı, ESKHS'nin 12. maddesinde düzenlenmiştir. Burada Taraf Devletlere, herkesin ulaşılabilir en yüksek fiziksel ve zihinsel sağlık standartlarını tanıma ve bu hakkın tam anlamıyla kullanılmasını sağlamak için gerekli tedbirleri alma yükümlülüğü yükler.

Dünya Sağlık Örgütü'nün kurucu belgesinin girişinde de sağlık, *“sadece hastalık veya zafiyet sahibi olmamak değil, aynı zamanda fiziksel, akli ve sosyal açıdan da tam anlamıyla iyi durumda olma”* şeklinde nitelendirilmiştir.⁶⁰

⁵⁶ Jack Donnelly, *Teoride ve Uygulamada Evrensel İnsan Hakları* (Çev.) Mustafa Erdoğan / Levent Korkut, Ankara, Yetkin Yayınları, 1995 sf. 27, 29, 37.

⁵⁷ Conference on Security and Co-Operation in Europe Final Act, Helsinki, 1975, sf. 6.

⁵⁸ Resolution Adopted by the Human Rights Council, *Human Rights and Access to Safe Drinking Water and Sanitation*, (A/HRC/RES/15/9), 6 Ekim 2010, sf. 2.

⁵⁹ UNICEF and WHO, 2019., *Progress on household drinking water, sanitation and hygiene 2000-2017: special focus on inequalities*. New York, ABD.

⁶⁰ Constitution of the World Health Organization, 2006, sf. 1 https://www.who.int/governance/eb/who_constitution_en.pdf?ua=1#:~:text=hereby%20establish%20the%20World%20

BM Genel Yorum No 15'e göre,⁶¹ ESKHS'nin 12/2/b. maddesi, sağlık hakkının bir parçası olan çevre sağlığı, güvenli olmayan sular ve zehirli sular sebebiyle insan sağlığını tehdit eden durumlarla ilgili gerekli adımların atılmasını içerir.

Sonuç olarak, ilgili sözleşme metinleriyle değindiğimiz sağlık hakkı, Taraf Devletlere yurttaşlarının sağlıklarını gözetmeyi, bundan dolayı da sağlıklı bir çevrede yaşamalarını temin etme yükümlülüğünü yüklemektedir. Bireylerin temiz su kaynaklarına erişimi olmaması, hijyenik olmayan sular veyahut susuzluk sebebiyle birçok hastalığa sebebiyet verecek olup, su hakkı bu şekilde sağlık hakkıyla ilintilenmektedir.

4. Konut Hakkının Bir Parçası Olarak Su Hakkı

ESKHS'nin 11/1. maddesine göre, yeterli bir yaşam standardı hakkının uzantısı olan yaşamaya elverişli konut hakkının uygulamaya geçirilebilmesi için su hakkı büyük öneme sahiptir.⁶²

Yaşamaya elverişli konut, yalnızca barınma hakkı kapsamında değerlendirilmemelidir. Burada hedeflenen, bireyin yalnızca maddi anlamda bir konuta sahip olmasından ibaret olmayıp, aynı zamanda güvenli bir yerde barış içinde ve onurlu bir yaşam sürebilmesidir.⁶³ Buna ilişkin çok sayıda uluslararası belge, elverişli konut hakkına farklı açılardan değinmiştir.⁶⁴

BM Ekonomik, Sosyal ve Kültürel Haklar Komitesinin yayınladığı Genel Yorum No. 4'ün 7 ve 8b paragraflarında, *"yaşamaya elverişli konut hakkı sahipleri doğal ve ortak kaynaklara, **temiz içme suyuna**⁶⁵, yemek pişirmek, ısınmak, aydınlanmak için gerekli elektrik enerjisine, sağlık ve temizlik hizmetlerine, yiyecek saklama araçlarına, çöp atma tesisatına, drenaja ve acil durumlarda gerekli hizmetlere ulaşabilme imkanına sahip olabilmelidir."*

Genel Yorum No. 15'in 27. paragrafında, suyun maddi olarak erişilebilir olması gerektiği belirtilmiştir. Bu erişilebilirlik, dezavantajlı grupları da içerek şekilde belirlenmeli, suyu karşılamak bağlamında toplumun her kesiminde bir eşitlik sözü konusu olmalıdır. Yoksul evler temiz içme suyuna ve sıhhi temizliğe erişebilmek

Health, Charter%20of%20the%20United%20Nations.&text=The%20objective%20of%20the%20World,highest%20possible%20level%20of%20health. (Son Erişim Tarihi: 06.07.2020).

⁶¹ BM, *GY No 15* para. 8.

⁶² BM, *GY No 15*, para. 7, Topçu, sf. 117.

⁶³ *Ibid.*

⁶⁴ Örneğin bkz. İnsan Hakları Evrensel Bildirgesi'nin 25. Maddesi, Her Türlü Irk Ayrımcılığının Ortadan Kaldırılmasına İlişkin Uluslararası Sözleşme'nin 5/e/iii. Maddesi, Kadınlara Karşı Her Türlü Ayrımcılığın Önlenmesi Sözleşmesi'nin 14/2. Maddesi, Çocuk Hakları Sözleşmesi'nin 27/3. Maddesi, Sosyal Kalkınma ve Gelişme Bildirgesi'nin 10. Maddesi, Vancouver İnsan Yerleşimleri Bildirgesi'nin 3. Bölümü, Kalkınma Hakkı Bildirgesi'nin 8/1. Maddesi ve Uluslararası Çalışma Örgütü'nün Çalışanların Konutlarına İlişkin Tavsiye Kararı, 1961 (No. 115).

⁶⁵ Vurgu yazar tarafından eklenmiştir.

için, varlıklı evlere nazaran daha fazla yük altına girmemelidir.⁶⁶ Diyelim ki bir su faturası yoksul bir haneye veya varlıklı bir haneye aynı miktarda geldiyse, yoksul hanenin bu faturayı ödemek için sahip olduğu gelirden vereceği oran kaçınılmaz olarak daha yüksektir. Bu sebeple temiz suya erişimde eşitlik bağlamında ele alınan bir çıta bulunmaktadır. Buna göre, yoksul bir ailenin, suya erişebilmek için, sağlık ve esenlik içinde bir hayat sürebilmek için ihtiyaç duyduğu diğer temel gereksinimlerinden feragat etmiyor olması aranmaktadır. Eğer bir hane, maddi durumu ne olursa olsun temel ihtiyaçlarını karşılayabilecek düzeyde bir bedelle karşılaşıyorsa, o zaman yoksul bir aileye gereğinden fazla yük bindirilmemiş olacaktır.⁶⁷

5. Yeterli Beslenme Hakkının Bir Parçası Olarak Su Hakkı

Temiz suya erişim, bireylerin salt su tüketme ihtiyaçlarının yanı sıra, gıdaların hazırlanmasında da olmazsa olmaz konumdur. Bu sebeple, temiz suya erişim olmadan, kişilerin sağlıklı ve yeterli beslenebilmesi mümkün görünmemektedir.

ESKHS VE MSHS'nin 1/2. Maddesinde bütün halkların, kendi doğal zenginlik ve kaynaklarından özgürce yararlanabileceği, hiçbir durumda, kendi varlığını sürdürmesi için başat olan şahsi olanaklarından yoksun bırakılamayacağı ifade edilmiştir. Maddenin anlamından, kişilerin geçimlik tarım alanlarına ve yerli halkların geçim kaynaklarına müdahale edilemeyeceği, buna ek olarak burada geçimlerini sağlayabilmeleri açısından yeterli suya erişimin de güvenceye alınması gerekliliği anlaşılmaktadır.⁶⁸

6. Çevresel Hakların Bir Parçası Olarak Su Hakkı

Her ne kadar BM Genel Yorumu No. 15, bir insan hakkı olarak su hakkının çevresel haklar ile bağlantılı olduğunu kabul etmemiş olsa da, su ve çevre arasında çok yakın bir bağ vardır. Su kaynaklarına verilen bir zararın çevresel haklara dokunmayacağı düşünülemez. Zira ekosistemin su kaynaklarının zarar görmesiyle etkilenmesi kaçınılmazdır.⁶⁹

Bu anlayış, temelini Stockholm Deklarasyonu'ndan almaktadır. Deklarasyon'un 1. ilkesine göre, *"İnsanın; hürriyet, eşitlik ve yeterli yaşam koşulları sağlayan onurlu ve refah içinde bir çevrede yaşamak temel hakkıdır. İnsanın, bugünkü ve gelecek nesiller için çevreyi korumak ve geliştirmek için ciddi bir sorumluluğu vardır."*⁷⁰

⁶⁶ Fitzmaurice, sf. 552.

⁶⁷ McCaffrey, sf. 151.

⁶⁸ BM, GY No. 15, para. 7.

⁶⁹ Murat Perçin, *Bir İnsan Hakkı Olarak Su Hakkının Gelişimi ve Türkiye'deki Uygulama*, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kocaeli Üniversitesi SBE, 2019, sf. 76.

⁷⁰ Günther Handl, *Declaration of the United Nations Conference on the Human Environment (Stockholm Declaration), 1972 and the Rio Declaration on the Environment and Development, 1992*, United Nations Audiovisual Library of International Law, 2012, sf. 4.

Ancak su hakkı, diğer haklarla ilişkisinden de anlaşılacağı üzere, yalnızca doğanın korunmasından öte bir kapsama sahiptir. Suyu diğer çevresel haklardan ayıran en önemli unsurlardan biri, suyu kendi halinde bırakmanın yeterli olmaması, belli bir kalitede tüketime hazır olması gerekliliğidir. Suyun sağlıklı bir şekilde insanlara temin edilmesi, devlete bunu gerçekleştirmesi adına pozitif bir yükümlülük yüklemektedir.⁷¹

Taraf Devletlere vatandaşlarının suya erişmesi için sistemler kurması, birtakım yatırımlar yapması gerekmekte, bu anlamıyla çevresel haklarla tam açıklanamayan bir özellik taşımaktadır. Su hakkının kendi başına bir hak olarak düzenlenmesi ihtimalinde, buna ilişkin hükümlerin tanım ve kapsam açısından çok açık olması gerekmektedir. Aksi takdirde, hali hazırda tanınmış çevresel haklar altında değerlendirilmesi olasılığı söz konusu olabilecektir.⁷²

D. Su Hakkını Açıkça Tanıyan Başlıca Uluslararası Sözleşmeler

1. İnsan Hakları Evrensel Bildirisi

İnsan Hakları Evrensel Bildirisi, her ne kadar tek taraflı bir bildiri özelliği taşısa ve bağlayıcı bir belge olmasa da, İnsan Hakları Avrupa Sözleşmesi, BM Ekonomik, Sosyal ve Kültürel Haklar Sözleşmesi ve BM Medeni ve Siyasal Haklar Sözleşmesi gibi birçok bağlayıcı metnin ilham kaynağı olmuştur. Ayrıca metin, uluslararası topluluk tarafından birçok hükmüyle *jus cogens* bir nitelik taşımaktadır. Bildiri'nin 25. maddesiyle ESKHS'nin 11. maddesi arasındaki dil benzerliği ve iki maddenin de yaşama hakkı standardına ilişkin düzenlemeler içermesi, Bildiri'nin ilham kaynağı oluşunun bir göstergesidir.

McCaffrey, su hakkının ileri sürülebileceği en elverişli uluslararası hukuk metninin Bildiri'nin 25. maddesi olduğunu ifade etmektedir.⁷³ Bunun nedeni, maddenin, bireylerin temel ihtiyaçlarının sınırlandırılmamasından öte, sosyal güvenliğini merkeze koyan bir dile sahip olmasıdır. Maddenin 1. paragrafında, sağlık ve esenlik içinde yaşamak için yeterli bir hayat standardına sahip olmak düzenlenirken, suya erişim hakkının açıkça sayılmadığı görülmektedir.⁷⁴ Ancak, bu yaşam standardının sağlanması için yapılması ve sağlanması gereken hususlar, tüketici bir biçimde ifade edilmemektedir. Gıda, giyim, barınma, sosyal hizmetler gibi sayılan güvencelerin birçoğu, temiz içme suyuna ve sıhhi temizliğe erişilemedikten sonra tatmin edilmesi zor güvencelerdir. Sosyal güvenliğe yapılan vurguyla birlikte, suyun örtülü olarak bu kıstaslar arasında sayıldığı ifade edilebilir.⁷⁵

⁷¹ James R. May / Erin Daly, *Dünyada Çevresel Anayasacılık*. T. Şirin / N.U. Orcan (Çev.) Ankara: Ekoloji Kolektifi Derneği (orijinal basım tarihi 2015), 2018, sf. 159.

⁷² Scanlon / Cassar / Nemes, sf. 12.

⁷³ McCaffrey, sf. 149.

⁷⁴ Universal Declaration of Human Rights, m. 25 <https://www.un.org/en/universal-declaration-human-rights/index.html> (Son Erişim Tarihi: 20.06.2020).

⁷⁵ McCaffrey, sf. 149.

Fitzmaurice ise, Bildiri’den su hakkının türetilmesine ilişkin farklı bir yorum sahiptir. Bu yoruma göre, Bildiri’de düzenlenen hakların çoğu, özellikle de “özgürlük hakları”, tüm devletler için bağlayıcı kabul edilmektedir. Yazar, 25. maddedeki gibi “esenlik hakları”nın ise, devletler nezdinde bağlayıcılığının ve hukuki niteliğinin netlikten uzak olduğunu ifade etmiştir. McCaffrey’nin gözlemlediği gibi bu hakların da devletler bakımından bağlayıcı olduğu düşünüldüğünde bile, açıkça ifade alanı bulamamış su hakkının, Bildiri’nin 25. Maddesi kapsamında kabul edildiğinin deklare edilmesi gerektiğini belirtmektedir.⁷⁶

2. BM Ekonomik, Sosyal ve Kültürel Haklar Sözleşmesi & BM Medeni ve Siyasal Haklar Sözleşmesi

Su hakkı bakımından önem arz eden sözleşmelerin başında, BM Genel Kurulu’nda 1966 yılına kabul edilen ve ikiz sözleşmeler olarak da anılan, Medeni ve Siyasal Haklar Sözleşmesi ile Ekonomik, Sosyal ve Kültürel Haklar Sözleşmesi gelmektedir.

Bir insan hakkı olarak su hakkı, suyun sahip olduğu biricik nitelik ve insan yaşamındaki vazgeçilmezliği sebebiyle, hakkın tartışılmaya başlanmasından önce insan hakları belgelerinde tanınmış bazı haklarla bağlantı halindedir. Bu yönde ilk uluslararası belge, ESKHS’nin 11. ve 12. maddelerine ilişkin Ekonomik, Sosyal ve Kültürel Haklar Komitesi’nin (kısaca ESKHK) 2002 yılında yayınlanmış olduğu 15 No.lu Genel Yorum’dur (kısaca GY 15)⁷⁷. Bu Genel Yorum ile, su hakkının hukuki tanımına ilişkin en kapsamlı açıklamaya ulaşılmıştır.⁷⁸

ESKHS’nin 11. maddesinin 1. paragrafı, yeterli beslenme, giyim ve konut dâhil olmak üzere yeterli bir yaşam seviyesine sahip olma hakkını ve bu hakkın ayrılmaz bir parçası olan hakları içermektedir. Taraf Devletler, hakkın hayata geçirilebilmesi için gerekli tedbirleri almayı taahhüt etmiştir. Maddede, yeterli bir yaşam seviyesinin sağlanması için gerekli şartların katalog bir biçimde sıralanmadığı görülmektedir. Bu şekilde, yaşam standartlarının ve hak kapsamlarının sürekli değişir niteliği göz önünde bulundurularak devletlere zamanla farklılaşan *yeterli* yaşam koşullarına uyum sağlanması beklenmektedir.⁷⁹ Su hakkı, insanın yaşamını sürdürebilmesinin en temel gereksinimlerinden biri olduğu için, GY 15’e göre, açıkça yeterli yaşam düzeyinin sağlanması için gerekli güvenceler arasında değerlendirilmelidir.⁸⁰ Sözleşme’nin 11. maddesinden

⁷⁶ Fitzmaurice, sf. 540.

⁷⁷ General Comment No. 15: The Right to Water (Arts. 11 and 12 of the Covenant) (Office of the High Commissioner for Human Rights E/C.12/2002/11).

⁷⁸ McGraw, sf. 133.

⁷⁹ Lema Uyar, *Birleşmiş Milletler’de İnsan Hakları Yorumları, İnsan Hakları Komitesi ve Ekonomik, Sosyal ve Kültürel Haklar Komitesi, 1981-2006*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları 145, İnsan Hakları Hukuku Çalışmaları 5, İstanbul, 2006, sf. 265.

⁸⁰ *Idem*.

yola çıkılarak su hakkının varlığını tanıyan ilk Genel Yorum bu değildir. 1995 tarihinde ESKHK’nin 6 No.lu Genel Yorumu’yla da, suyun bir insan hakkı olduğu belirtilmiştir.⁸¹

ESKHS’nin 12. maddesinin 1. paragrafı ise, herkesin mümkün olan en yüksek seviyede bedensel ve ruhsal sağlık standartlarına sahip olma hakkını tanımaktadır. 11. maddede olduğu gibi, bireylerin mümkün olan en yüksek sağlık standartlarına sahip olması için alınacak tedbirler, Taraf Devletler tarafından yerine getirilecektir. Maddede detaylı olarak düzenlenen çevre sağlığı ve sanayi temizliğinin geliştirilmesi ile salgın hastalıkların önlenmesi ve kontrolü gibi yükümlülükler, su kirliliğinin önlenmesi konusunda Taraf Devletlere pozitif yükümlülük yüklemektedir.⁸²

Tüm bu hususlara değinen GY 15, su hakkının uluslararası camiada hali hazırda tanınmış haklarla iç içe geçen özelliklerini göstermekle, çok değerli bir yorum niteliği taşımaktadır. Buna karşın, Genel Yorumlar hukuken bağlayıcı değildir, bu sebeple Taraf Devletlere yeni haklar ve yükümlülükler getirebilmeleri mümkün görünmemektedir. Ancak yine de bu yorumlar, Sözleşme’nin yorumlanmasına ilişkin belli bir ağırlık taşımaktadır. GY 15, su hakkının normatif içeriğini belirlemesi, Taraf Devletlere temel yükümlülüklerini açıklaması, Sözleşme’nin uygulanmasına dair özel konulara yer vermesi ve ulusal su yönetimi konusunda yol gösterici özellikler taşımaktadır.⁸³

MSHS’de, *halkların kendi kaderlerini tayin etme haklarının*⁸⁴ bulunduğu belirtilmekle, *tüm halkların doğal kaynakları ve zenginlikleri üzerinde tasarruf edebilecekleri, bu haktan yoksun bırakılamayacakları*⁸⁵ ifade edilmiştir. Su da bir doğal kaynak olduğundan ötürü, Sözleşme’nin yerli halkların geleneksel olarak sahip oldukları yerlerde suya erişim haklarının korunduğu, bu şekilde su hakkını kapsadığı belirtilmektedir.⁸⁶

İki Sözleşme’nin de Taraf Devletlere yönelttiği yükümlülükler açısından, ESKHK’nin 3 No.lu Genel Yorumu’na değinmek gerekmektedir. Yorum, 1.

⁸¹ General Comment No. 6: The Economic Social and Cultural Rights of Older Persons, (Committee on Economic Social and Cultural rights, 1995) para. 5, 32.

⁸² Örneğin, Dünya Sağlık Örgütü tarafından 2015 yılında yayınlanan ve 2015-2020 yılları arası çalışmaları hedef alan “Tropikal Hastalıklara İlişkin Çalışmaların Hızlandırılması ve Sürdürülmesi için Su Sanitasyonu ve Hijyen” gelişim raporunda, 17 adet görmezden gelinen tropikal hastalıkla mücadelede su, sıhhi temizlik ve hijyenin hayati önem taşıdığı ifade edilmekle, temiz suya erişimin sağlık hakkı bağlamında önemine vurgu yapılmıştır. https://www.who.int/water_sanitation_health/publications/wash-and-ntd-strategy/en/ (Son Erişim Tarihi: 19.06.2020).

⁸³ McGraw, sf. 149.

⁸⁴ Sözleşme’nin 1/1. maddesi.

⁸⁵ Sözleşme’nin 1/2. maddesi.

⁸⁶ Perçin, sf. 49.

paragrafında sözleşmelerden doğan yükümlülüklerinin bazılarının *derhal etki doğurmasını (immediate application)* beklerken, diğerlerinin (özellikle sosyo-ekonomik hakların) ise *aşamalı olarak uygulamaya sokulmasını (progressive realization)* beklemektedir. Zira bazı hakların korunması, devletin birtakım yatırımlar yapmasını, dolayısıyla belli bir süreç geçmesini gerektirmektedir. Bu yükümlülükler arasında taahhüdü üstlenmek ve hakların ayrımcılık yapılmadan korunması ise, özel bir önem arz etmektedir.⁸⁷ Yorum'un 5. paragrafında, ESKHS'nin derhal etki doğuracak yükümlülükler arasında, su hakkının dayandırıldığı 11 ve 12. maddeler bulunmadığından, bu haklar bağlamında su hakkının aşamalı olarak uygulamaya sokulması beklenecek bir hak olduğu söylenebilir.⁸⁸

Hakkın aşamalı olarak uygulanmasında ise, haklardan doğan yükümlülüklerin her Taraf Devlette aynı oranda uygulanamamasına ilişkin bir tehdit bulunmaktadır. Zira, ESKHS'nin 2. maddesinin 1. paragrafı, hakların Sözleşme'ye uygun olarak yerine getirilmesi ve iç hukuk düzenlemelerinde korumalarının sağlanmasının, *Taraf Devletin kaynaklarının el verdiği kadar* gerçekleştirilmesini öngörmüştür. McGraw'a göre, bu hüküm, Sözleşme'de yasal bir boşluk oluşturmakta ve uluslararası infaz mekanizmalarını zora sokmaktadır.⁸⁹

3. Cenevre Sözleşmeleri ve Ek Protokolleri

Uluslararası hukukta su hakkı, doğrudan ilk defa insancıl hukuka ilişkin düzenlemeler içeren Cenevre Sözleşmeleri'nde bulunmaktadır. Bu sözleşmeler, savaş halinde bile suya erişebilme, içme ve kullanma suyuna ilişkin detaylı düzenlemelerle su hakkı konusunda ayrı bir öneme sahiptir.⁹⁰

4. BM Kadınlara Karşı Her Türü Ayrımcılığın Tasfiye Edilmesine Dair Sözleşme

18 Aralık 1979 tarihli Sözleşme'nin 14/2. maddesinde, taraf devletlere kırsal alanda kadın erkek eşitliğini sağlama yükümlülüğü getirilmiş, bunun için özellikle tanınması gereken haklar arasında *"konut, sağlık.... ve içme suyu ... hizmetleri bakımından yeterli yaşam standartlarından yararlanma hakkı"*⁹¹ sayılmıştır.

Birçok yerde, kadınların, erkeklere göre orantısız bir şekilde suyun temini ve ev işlerinde kullanım yükünü üstlenmesinin, Sözleşme'nin düzenlenmesinde etkili bir unsur olduğu belirtilmiştir.

⁸⁷ Office of the High Commissioner for Human Rights, General Comment No. 3: The Nature of State Parties' Obligations (Art. 2, Para. 1 of the Covenant, E/1991/23), 1990, para. 1.

⁸⁸ *Idem*, para. 5.

⁸⁹ McGraw, sf. 153.

⁹⁰ Topçu, sf. 125.

⁹¹ <http://www.unicankara.org.tr/language/tr/belgeler/#.XcgQyTMzbIV> (10.11.2019).

5. BM Çocuk Hakları Sözleşmesi

20 Kasım 1989 kabul tarihli Sözleşme, su ile “*olabilecek en iyi sağlık düzeyi*” arasında açık bağlantı kurmuştur.⁹² Sözleşme’nin 24/2/c. maddesinde, “... ve besleyici yiyecekler ve temiz içme suyu sağlanması yoluyla ve çevre kirlenmesinin tehlike ve zararlarını göz önüne alarak, hastalık ve yetersiz beslenmeye karşı mücadele edilmesi...”⁹³ gerektiği ifade edilmektedir. Bu ifadeyle, çocukların temiz suya erişim hakkı alenen kabul edilmiş olmaktadır.

6. Afrika Çocuk Hakları ve Esenliği Şartı

11 Temmuz 1990 tarihli Sözleşme’nin 14/2. maddesinde, Taraf Devletlerin almaları gereken tedbirler arasında *çocuklara güvenli içme suyu sağlama* da bulunmaktadır.

7. Engellilerin Haklarına İlişkin Sözleşme

BM Genel Kurulu’nca 13 Aralık 2006 tarihinde kabul edilen Sözleşme’nin 28/2. maddesinde, engellilere *yeterli yaşam standardı ve sosyal koruma*⁹⁴ başlığı altında, engelli olmalarından sebep bir ayrımcılığa maruz kalmadan sosyal korunma haklarının tanınması gerektiği ifade edilmiştir.⁹⁵ Sözleşme’ye göre, Taraf Devletlerin bu hakkın korunmasını temin etmek için yapması gerekenler arasında, “*engellilerin temiz su hizmetlerine ve uygun ve bedeli ödenebilir hizmetlere eşit erişimlerini sağlamak...*” da bulunmaktadır.

Bir uluslararası insan hakkı olarak su hakkını tanımlamak çok kolay görünmemektedir. Bu zorluğun sebebi, temel hakları koruma altına alan Sözleşmelerde su hakkının açıkça belirtilmesine dair yaşanan eksikliktir. Gerçekten de, temiz, iyi kalitede ve yeterli miktarda suyun insanlara teminini açık garanti eden bir uluslararası hukuk sözleşmesine rastlanamamaktadır. Yine de bir hakkın açıkça düzenlenmemiş olması, o hakkın olmadığına veya tanınmadığına işaret etmez. Tam tersine, yukarıdaki Sözleşmelere ve ilgili haklara baktığımızda, suyun aslında pozitif hukukta kendine yer bulduğu görülmektedir.⁹⁶

⁹² Perçin, sf. 42.

⁹³ <http://www.unicef.org.tr/files/bilgimerkezi/doc/Cocuk%20Haklarina%20Dair%20Sozlesme.pdf> (10.11.2019).

⁹⁴ United Nations, Convention on the Rights of Persons with Disabilities, <https://www.un.org/development/desa/disabilities/convention-on-the-rights-of-persons-with-disabilities.html> (10.11.2019).

⁹⁵ Perçin, sf. 44.

⁹⁶ McGraw, 137.

II. DÜNYADA SU HAKKININ TANINMASINA DAİR YEREL ÖRNEKLER VE TÜRKİYE'DE SU HAKKININ GELİŞİMİ

A. Dünyada Su Hakkının Tanınmasına Dair Yerel Örnekler

Dünyada bir insan hakkı olarak su hakkı, çeşitli aşamalardan geçerek kimi ülkelerde anayasal düzeyde korunmaya başlanmışken, kimi ülkelerde de yasal düzeyde kendine yer bulmaktadır. Bazı ülkelerde ise, yasal düzenleme bulunmakla birlikte Yüksek Mahkemelerin yorum vasıtasıyla su hakkını tanıyıp içtihat oluşturduğu görülmektedir. Bu bölümün ilk başlığının amacı, bu düzenlemelere ilişkin birtakım örneklerle su hakkının uygulamadaki tezahürünü yansıtmaktır.

1. Suyu Anayasasında Açıkça İnsan Hakkı Olarak Tanıyan Ülkelere Örnekler

Anayasalar, temel hak ve hürriyetlerin korunmasını sağlayan en temel metinlerdir, bu sebeple eğer ulusal bir güvenceden bahsedilecekse, su hakkının anayasal düzlemde korunması esastır.

Kimi anayasalarda korunan “su” iken, daha sınırlı düzenlemelerde açıkça “su hakkı” korunmaktadır.⁹⁷

Uruguay, 2004 yılında anayasa değişikliği referandumu ertesinde su hakkını anayasal düzlemde tanıyan ilk ülkedir.⁹⁸ Uruguay ertesinde anayasal olarak su hakkına yer veren ülkeler arasında, Ekvador, Demokratik Kongo Cumhuriyeti, Maldivler, Nikaragua, Bolivya, Uganda, Güney Afrika, Tunus, Kenya ve Slovenya yer almaktadır.

Su hakkını anayasal düzlemde koruma altına alan ülkelerin, çoğunlukla Afrika kıtasında yer alan veya suyun özelleştirilmesine yönelik deneyimler geçirmiş ülkeler olmaları dikkat çekmektedir. Slovenya, bir insan hakkı olarak su hakkını anayasasında tanıyan ilk Avrupa ülkesidir. Aşağıda suyun anayasal bir hak olduğu ülkelere ve ilgili anayasa maddelerine birtakım örnekler verilecektir:⁹⁹

Uruguay Anayasası Madde 47:

“Çevrenin korunması kamu yararıdır. Kişiler, çevrenin hasarına, yıkımına ve kirletilmesine sebep olacak eylemlerden kaçınmalıdır. Buna ilişkin koşullar kanunla düzenlenir ve ihlal eden kişilere ceza öngörülebilir.

⁹⁷ Ocak, sf. 119.

⁹⁸ Uruguay Anayasası (1966) https://www.constituteproject.org/constitution/Uruguay_2004?lang=en (Son Erişim Tarihi: 09.11.2019).

⁹⁹ Burada dikkat edilmesi gereken husus, belirtilen anayasa maddelerinin o anayasada su hakkına değinen tek madde olmak zorunda olmayışdır. Bu çalışma metninde yer verilen maddeler su hakkını doğrudan düzenlemeleri sebebiyle önem arz etmekte olup, hakkın etkili bir biçimde korunması için anayasaların diğer maddelerinde birtakım hükümler öngörülmüştür. Hakkın ilgili devlet açısından kapsamlı bir şekilde değerlendirilebilmesi için, tüm maddeler beraber okunarak çıkarım yapılması isabetli olacaktır.

Su, yaşam için temel bir doğal kaynaktır.

İçme suyunu ve sıhhi temizliğe erişim temel insan hakkıdır.

1. Su ve sıhhi temizliğe ilişkin ulusal politika şu temellere dayanmalıdır:

a. Bölge düzenlemesi, çevrenin korunması ve doğanın onarılması.

b. Kamu yararının bir parçası olan su kaynakları ve su döngüsünün korunmasının, gelecek nesillerle dayanışma içerisinde ve sürdürülebilir bir biçimde yönetimle gerçekleştirilmesi.

c. Topluma içme suyunun sağlanması birinci öncelik olmak üzere, su kullanımında bölgelere ve havzalara göre öncelikler oluşturulması.

d. İçme suyu ve sıhhi temizliğe ilişkin hizmetlerin ekonomik düzenden ziyade sosyal düzenin sağlanmasına uygun bir biçimde gerçekleştirilmesi.

*Bu hükümleri ihlal eden herhangi bir yetki, imtiyaz veya izin yok hükmündedir. (...)*¹⁰⁰

Bolivya Anayasası Madde 20:

1. Herkes temel hizmetler olan içme suyu, kanalizasyon sistemleri, elektrik, doğalgaz (konut çerçevesinde), posta ve telekomünikasyon hizmetlerine evrensel ve eşit bir biçimde erişme hakkına sahiptir.

2. Temel hizmetleri kamu kurumları, işbirlikleri ve bölgesel kuruluşlar vasıtasıyla sunmak devletin sorumluluğundadır (...).

*3. Su ve kanalizasyona erişim insan hakkıdır ve bu hizmetlerin özelleştirilmesi yasaktır.*¹⁰¹

Ekvador Anayasası Madde 12:

*“Su hakkı temel bir insan hakkıdır ve bu haktan feragat edilemez. Su, kamu kullanımı için stratejik ve devredilemez bir varlıktır. Su sınırlanamaz, gasp edilemez ve yaşam için vazgeçilmezdir.”*¹⁰²

¹⁰⁰ Uruguay Anayasası (1966) https://www.constituteproject.org/constitution/Uruguay_2004?lang=en (Son Erişim Tarihi: 09.11.2019) Uruguay Anayasası'nda su hakkının korunmasına ilişkin tek düzenleme 47. maddede yer almamaktadır. Anayasa'nın 189. maddesinde içme suyu ve sıhhi temizliğe ilişkin başka önlemler öngörülmüştür.

¹⁰¹ Bolivya Anayasası (2009), https://www.constituteproject.org/constitution/Bolivia_2009.pdf (Son Erişim Tarihi: 09.11.2019) Bolivya Anayasası'nın 20. maddesine ek olarak 16, 189, 299, 309, 373 ve 374. maddelerinde de su hakkının korunmasına ilişkin düzenlemeler yer almaktadır.

¹⁰² Ekvador Anayasası (2008), https://www.constituteproject.org/constitution/Ecuador_2008.pdf (Son Erişim Tarihi: 09.11.2019) Ekvador Anayasası'nın 12. maddesine ek olarak 15, 32, 66, 264, 276, 282, 313, 314, 318, 326, 375, 411, 413 ve 415. maddelerinde de su hakkının korunmasına ilişkin düzenlemeler yer almaktadır.

Slovenya Anayasası Madde 70/a:

“Herkes içme suyu hakkına sahiptir.

Su kaynakları devlet tarafından yönetilen kamusal bir mal olacak ve tabi olacağı koşullar kanunla düzenlenecektir.

Su kaynakları, öncelikli olarak topluma içme suyu ve konutta su kullanımı sağlamak amacıyla sürdürülebilir bir biçimde kullanılmalı, bu bakımdan ticari bir meta haline getirilmemelidir.

İçme suyunun ve konutta kullanılacak suyun sağlanması, kar amacı gütmeyen bir biçimde ve özerk yerel yönetimler vasıtasıyla devlet tarafından güvence altına alınır.”¹⁰³

maddeleri, su hakkının açıkça bir insan hakkı olarak tanınmasının örneklerini teşkil etmektedirler.

2. Başka Anayasal Hükümler Yoluyla Suyun Korunduğu Ülkelere Örnekler

Suyun açıkça bir insan hakkı olarak düzenlendiği anayasalar dışında, suyun açıkça insan hakkı olarak düzenlenmemekle birlikte başka anayasal düzenlemeler yoluyla korunduğu ülkeler bulunmaktadır. Bu düzenlemeler doğrudan su hakkına dair olmasa da, su kaynaklarının korunması ve su hizmetleri gibi yine su hakkının koruma alanında olan hallerdir.¹⁰⁴

Bu anayasalardan bazıları; Filipinler, Gambiya, Dominik Cumhuriyeti, Belçika, Nijer, Kenya, Ekvador, Etiyopya, Zambiya, Uruguay, Meksika, Panama, Kolombiya, Venezüella, Eritre, Gana, Guatamala, Macaristan, İran anayasalarıdır. Bu anayasa maddelerine örnek vermek gerekirse;

Etiyopya Anayasası, 90. Madde:

“Politikalar, ülkenin kaynakları izin verdiği ölçüde, tüm Etiyoplalıların kamusal sağlık ve eğitim, temiz su, barınma, gıda ve sosyal güvenliğe erişimini sağlamayı amaçlar.”¹⁰⁵

Macaristan Anayasası, 20. Madde:

“Herkes fiziksel ve zihinsel sağlık hakkına sahiptir.

Devlet (...) sağlıklı yiyeceğe ve içme suyuna erişimi sağlayarak, (...) 1. paragrafta düzenlenen hakkın etkili bir şekilde uygulanmasını sağlayacaktır.”¹⁰⁶

¹⁰³ Slovenya Anayasası (1991), <https://www.us-rs.si/media/constitution.-.2016.-.precisceni.dokument.dodan.70a.clen.pdf> (Son Erişim Tarihi: 09.11.2019).

¹⁰⁴ Ocak, sf. 122.

¹⁰⁵ Etiyopya Anayasası (1994), https://www.constituteproject.org/constitution/Ethiopia_1994?lang=en (09.11.2019).

¹⁰⁶ Macaristan Anayasası (2011), https://www.constituteproject.org/constitution/Hungary_2016?lang=en (09.11.2019).

Yukarıda örneklenen anayasal hükümlerin su hakkına ilişkin olmadıkları açıktır. Buna ek olarak, temel hak ve hürriyetler başlığından ziyade, devletin yükümlülükleri başlığı altında düzenlenmişlerdir.

3. Yasal Mevzuat Yoluyla Su Hakkını Tanıyan Ülkelere Örnekler

Anayasal düzenlemeler, uygulamada hakkın korunması açısından tek başına yeterli olmamaktadır. Ancak somut ve detaylı düzenlemelerle hak daha faydalanılabılır bir hale bürünecektir. Günümüzde git gide suya ilişkin yasal düzenlemelerin artması, suyun bir hak olarak gelişimini göstermektedir.

Bugün Cezayir, Endonezya, Rusya, Fransa, su kanunlarının düzenlenmesi açısından örnek teşkil etmektedir. Avrupa'da su hakkını ilk olarak Fransa 2016 yılında tanımıştır.

4. Yargı İctihadı Yoluyla Su Hakkının Gelişimi

Yargı içtihadıyla su hakkının muhafaza altına alınmasında en dikkat çeken ülkelerden biri Hindistan'dır. İnsan hakkı olarak su hakkı, Hindistan'da anayasal veyahut yasal bir hak olarak düzenlenmemiş olmakla beraber, mahkemelerin su hakkına ilişkin ihlalleri, Hindistan Anayasası'nın başka maddeleriyle harmanlayarak korudukları görülmektedir.

Örneğin, Hindistan'da Yüksek Mahkeme, birçok sefer suyun yaşam hakkının önemli bir parçası olduğunu ifade etmiştir: *"Su, insanların hayatta kalabilmeleri için temel bir gereksinimdir ve Hindistan Anayasası'nın 21. Maddesindeki yaşama hakkının koruması altındadır..."* (Narmada Bachao Andolan v. Union of India).¹⁰⁷ Mahkemeye göre, insanların temiz su ve havadan yararlanması da yaşama hakkına içkindir.¹⁰⁸ Olay özetle şu şekildedir:

Narmada Nehri, Hindistan'daki en büyük nehirlerden beşincisidir. 1955 yılında Su ve Enerji Komisyonu, nehrin hidroelektrik potansiyelinin tespit edilmesi amacıyla çalışmalar yapmıştır. Çalışmalar sonucunda dönemin Bombay Hükümeti ile birlikte bölgede baraj inşaatları yapılmasına karar verilmiştir. Buna göre 30 adet büyük, 135 adet orta ve 3000 adet küçük ölçeklerde baraj inşa edilmesi onaylanmıştır. Dünya Bankası'ndan da fon desteği alan projenin başlangıçtaki amacı, özellikle bölge halkının elektrik ve sulama ihtiyaçlarının karşılanmasıdır. Bölgede ayrıca inşaatlara ulaşım için yeni yollar yapılması ve personelin kalabileceği tesislerin de inşa edilmesi söz konusudur. Ancak proje devreye sokulduktan ve inşaatlara başladıktan sonra, birçok bölge yerlisinin yer değiştirmek zorunda kaldığı, devlet tarafından da bu kişilerin başka bölgelere yerleştirilmesinin taahhüt edildiği ancak bu vaatlerin tam anlamıyla yerine getirilmediği görülmüştür. Ayrıca proje sebebiyle nehir kıyıları eski verimliliğini kaybetmiştir. Bu

¹⁰⁷ Narmada Bachao Andolan v. Union of India and Others, Supreme Court of India, Judgement: 18.10.2000, <https://indiankanon.org/doc/1938608/> (Erişim Tarihi: 16.03.2020).

¹⁰⁸ May / Daly, sf. 171.

durum bölgede eylemlerin gerçekleşmesine sebep olmuş ve sonunda baraj karşıtlığı büyük bir direniş halini almıştır. Direnişin getirdiği baskılarla Dünya Bankası projeye sunduğu desteği geri çekmiştir. Hindistan Yüksek Mahkemesi ise, Sardar Sarovar Barajı'nın, baraj yüksekliğinin planlanandan daha kısa tutulması suretiyle inşasını onaylamıştır. Dünya Bankası'nın desteğini çekmesi ertesinde baraj, devlet destekleri ve ticari borçlanmalarla inşa edilmeye devam etmekte olup, 2025 yılında bitirilmesi hedeflenmektedir.¹⁰⁹

Hindistan Yüksek Mahkemesi önüne gelen dosya, kamu yararı davası (*public interest litigation*) olarak açılmış bir dava olup, bu dava türü kendi haklarını ileri süremeyen bireylerin maruz kaldıkları hak ihlallerinin tespit edilebilmesinin önünü açan yeni bir sistemdir. Mahkeme olaya ilişkin kararında, dünyada faydalanılabilen üç su kaynağı olduğunu ifade etmiş ve bunları, yağış, nehirler ve yeraltı suları olarak saymıştır. Mahkemelerin, devletin bu tarz projelere ilişkin aldığı kararlar esnasında hukukun ihlal edilmediğinden ve halklarının haklarının Anayasa'da öngörülme-yen bir şekilde çiğnenmediğinden emin olması gerektiğini ifade edilmiştir. Baraj yapımı bir yandan bölgedeki yerleşimi arttıracak, su kıtlığı çeken bölgelere su erişimi sağlayacakken, bir yandan da bölge yerlilerinin yerleşimlerinin sular altında kalmasına ve tarım alanlarından olmalarına sebebiyet verecektir. Ayrıca elektriğin, günümüz hayatında kişilerin vazgeçilmez bir ihtiyacı olduğuna belirtilmiştir. Burada bir haklar çatışması olduğuna Mahkeme de dikkat çekmiştir. Nihayetinde Mahkeme, projenin olabildiğince erken bir şekilde Mahkemece onaylandığı koşullarla bitirilmesi, çevrenin korunması, rehabilite edilmesi ve dengeleyici önlemlerin alınması yönünde karar vermiştir.¹¹⁰

Hindistan Mahkemelerinin bu yöndeki kararlarına atıf yaparak Pakistan, Nepal ve Bangladeş'te de su hakkının yaşama hakkının bir sonucu olarak içtihatla yer aldığı görülmektedir.¹¹¹

Başka bir örnek olarak Sawhoyamaxa Yerli Topluluğu v. Paraguay davasına değinilebilir. İnsan Hakları Amerikalılar-Arası Mahkemesi'nde görülen davada, Sawhoyamaxa yerlileri, nesillerden beri Paraguay'ın Chaco bölgesinde hayatlarını sürdürmektedir. Ancak Paraguay otoriteleri tarafından 1991 yılında zorla yerlerinden edilmiş ve yaşadıkları yere geri dönmek için Amerikalılar-Arası İnsan Hakları Komisyonu'na başvurmuşlardır. Başvuru, 2005 yılında İnsan Hakları Amerikalılar-Arası Mahkemesi'ne taşınmıştır. Yerliler bu bekleme süreci içerisinde, su, gıda, eğitim ve sağlık hizmetleri gibi temel ihtiyaçlarına erişme imkanı bulamamış, hem topluluğun üyeleri hem de geleneksel yaşam tarzları tehlikeye

¹⁰⁹ <https://www.legalindia.com/narmada-bachao-andolan/> (Son Erişim Tarihi: 17.03.2020).

¹¹⁰ Narmada Bachao Andolan v. Union of India and Others, Supreme Court of India, 18.10.2000, para. 238 <https://www.casemine.com/judgement/in/5609ad84e4b01497114118c5> (Son Erişim Tarihi: 16.06.2020).

¹¹¹ Ocak, sf. 127.

girmiştir. 2006 yılında Mahkeme, Sawhoyamaya yerlilerinin İnsan Hakları Amerika Sözleşmesi'nde düzenlenen yaşam hakkı, kanun önünde tanınma hakkı, adil yargılanma ve yargısal korunma hakkı ve mülkiyet hakkının ihlal edildiğini, devletin haklara saygı yükümlülüğünün Paraguay tarafından ihlal edildiğini tespit etmiştir.¹¹² Bu kararın önemi, kişilerin devlet eliyle temel yaşam standartlarına uygun bir hayat sürmelerinin engellenmesi, içme suyu, gıda gibi temel ihtiyaçlarına erişememeleri dolayısıyla özellikle yaşam hakkının ihlal edildiğine hükmedilmesidir. Burada da su hakkının, yaşam hakkı bağlamında değerlendirildiği görülmektedir.

B. Türkiye'de Su Hakkının İleri Sürülebilirliği

Türkiye, Falkenmark Göstergesi'ne göre su stresi altındaki bir ülkedir. 2015 yılında kişi başına 1422 metreküp yıllık su düşmekteyken, 2017 yılı itibarıyla bu miktar 1386 metreküpe kadar düşmüştür. 2023 yılında Türkiye'nin 100 milyon nüfusa ulaştığı varsayıldığında, kişi başına düşen yıllık su miktarının 1120 metreküpe düşeceği öngörülmektedir.¹¹³ Bu da, gerekli önlemler ve farkındalık oluşturulmadığı takdirde, Türkiye'nin çok yakın bir tarihte su kıtlığı çekmeye başlayacağını açıkça göstermektedir.

Türkiye, temiz suya ve sıhhi temizliğe erişim hakkını anayasal veya yasal düzeyde açıkça tanımış bir ülke olmadığı gibi, yukarıda verdiğimiz Hindistan veya Paraguay kararları gibi bir içtihadı rastlamak da zordur. Dolaylı yollardan su hakkı ile bağlantılı kabul edilebilecek düzenlemelerin genel olarak çevresel haklarla ve çevrenin korunmasıyla ilgili düzenlemeler olduğu aşağıda incelenecektir. Elbette ki, yukarıda ifade edildiği üzere, su hakkının, insan hayatındaki özel yeri ve suyun belirli bir kalitede muhafaza edilmesi için gereken pozitif edimler düşünüldüğünde, çevresel hakların korunmasıyla yetinilmemelidir.

1. Su Hakkına İlişkin Öne Sürülebilecek Mevzuat

Türkiye Cumhuriyeti'nin ilanından sonra 1926 yılında yürürlüğe giren 743 sayılı TMK'nın 641. maddesinde, "*Sahipsiz şeyler ile menfaati umuma ait olan mallar Devletin hüküm ve tasarrufu altındadır. Hilafı sabit olmadıkça menfaati umuma ait olan sular ile ziraate elverişli olmıyan yerler; kayalar, tepeler, dağlar ve onlardan çıkan kaynaklar kimsenin mülkü değildir...*"¹¹⁴ ifadeleri ile, ülke için sosyal ve ekonomik açıdan önemli görülen suyun özel mülkiyete konu olamayacağı anlaşılmaktadır.

¹¹² Case of the Sawhoyamaya Indigenous Community v. Paraguay, Inter-American Court of Human Rights, 2006, <https://www.escri-net.org/caselaw/2013/case-sawhoyamaya-indigenous-community-v-paraguay> (Son Erişim Tarihi: 20.06.2020).

¹¹³ TSKB, sf. 11.

¹¹⁴ <https://www.mevzuat.gov.tr/MevzuatMetin/5.3.743.pdf> (08.11.2019).

1960 yılında, Köy İçme Suları Hakkında Kanun ile köylerin içme suyuna ilişkin düzenlemeler yapılmış, 1985 yılına kadar köylere su temini bu kanunla gerçekleştirilmiştir.

1961 Anayasası dönemine gelindiğinde, *tabii servet ve kaynakların devletin hüküm ve tasarrufunda olduğu* kabul edilmekle beraber, 1961 Anayasası, herkesin yaşama, maddi ve manevi varlığını geliştirme hakkına sahip olduğunu düzenlemiştir. Bireylerin maddi ve manevi varlığını geliştirme hakkı, su gibi temel bir ihtiyacın doğru bir şekilde temini var olmadan, kullanılabilir görünmemektedir. Aynı anayasanın “*İktisadi ve Sosyal Hayatın Düzeni*” *İktisadi ve Sosyal Hayatın Düzeni*” yan başlıklı bölümünde devlete “*iktisadi ve sosyal hayatı herkes için insanlık haysiyetine yaraşır bir yaşayış seviyesi sağlanması amacına göre düzenlenmesi gerektiği*”¹¹⁵ belirtilmiştir. Çalışmanın başında da incelediğimiz gibi, su hakkı ile insanlık haysiyetine yaraşır bir yaşayış seviyesi birbirine bağlı haklar olmakla, dolaylı olarak suya erişim hakkı bu ibarelerden ileri sürülebilir.

1982 Anayasası’nda su hakkı bir insan hakkı olarak düzenlenmemektedir. Su ile yapılan düzenlemelere genel bir bakıldığında ise, suya ilişkin düzenlemelerin haklardan ziyade suyun metalaştırılmasına yönelik düzenlemeler olduğu görülmektedir. Bu sebeple suyun bir hak olarak doğrudan öne sürülebilmesi mümkün görünmemektedir.

Burada, su hakkının ihlal edildiğinin dolaylı yolla öne sürülebilir. İlk olarak, Anayasa 90/5. Maddesi uyarınca, temel hak ve hürriyetlere ilişkin imzalanmış uluslararası sözleşmelerde düzenlenen hükümlerle iç hukuk düzenlemeleri arasında bir çatışma bulunduğu takdirde, sözleşme hükümleri esas alınacaktır. Böylece, Türkiye’nin taraf olduğu ilgili sözleşmelere atfı yoluyla yargı yollarına hak ihlali başvuru yapılabilmesi mümkündür. Türkiye’nin taraf olduğu uluslararası sözleşme ve belgelerde suyun bir insan hakkı olarak tanınması dolayısıyla, su ve sıhhi temizliğe erişimin sosyal bir hak olarak dava edilebileceği öne sürülebilir.¹¹⁶

Yine Anayasa’da düzenlenen sosyal ve ekonomik haklar bölümündeki hakların önemli bir kısmı İHAS’taki medeni haklar niteliğinde olmaları sebebiyle, “*yansımali koruma*” denilen, medeni ve siyasal hakların yorumu ile korunabileceği belirtilmektedir.¹¹⁷

Ancak, Anayasa’nın 65. maddesinde düzenlendiği üzere devlet, sosyal ve ekonomik alanlarda Anayasa’da gösterilen görevlerini, mali kaynaklarının yeterliliği ölçüsünde yerine getirecektir. Bu da ESKHS’de olduğu gibi, su hakkının uygulanabilmesi için alınması gereken tedbirlerde devlete bir takdir alanı bırakmakta, mali kaynakların yetersizliği söz konusu olduğunda hakkın korunmasının da teorik olarak güçleşeceği düşüncesi ortaya çıkmaktadır.

¹¹⁵ 1961 Anayasası’nın 41. Maddesi.

¹¹⁶ Perçin, sf. 92.

¹¹⁷ Perçin, sf. 94.

Hindistan Mahkemesi’nde örneğinde incelendiği gibi, her ne kadar su bir insan hakkı olarak anayasalarında düzenlenmemiş olsa da, suya erişimin yaşam hakkıyla bağıntılı olduğuna dair görüşü, içtihatla oluşmuştur. Türkiye’deki mahkemeler bakımından bu yorum tarzı geliştirilirse, yaşam hakkının korunması adına su hakkının korunması, ülkede çok daha sağlam bir güvencenin önünü açacaktır. Yaşam hakkına ek olarak Anayasa’nın 63. maddesinde, “Devlet, tarih, kültür ve tabiat varlıklarının ve değerlerinin korunmasını sağlar; bu amaçla destekleyici ve teşvik edici tedbirleri alır.” ibaresi bulunmaktadır. Suyun da bir tabiat varlığı olduğu göz önünde bulundurulduğunda, madde geniş yorum yapmaya müsait görünmektedir.¹¹⁸

İdari Yargılama Usul Kanunu’na göre, idari işlemler hakkında *menfaati ihlal edilenler iptal davası açabilirler*.¹¹⁹ Ancak su hakkının kendine has özelliği sebebiyle menfaati ihlal edilen kişinin doğrudan etkilenen biri olması gerekip gerekmediğine ilişkin bir netlik olmamakla beraber, bu duruma netlik kazandırılması önem arz etmektedir.

Su hakkındaki düzenlemeler, temel kanun olarak 2002 yılında yürürlüğe giren 4721 sayılı Türk Medeni Kanunu (TMK)’da yer almaktadır. TMK’nın 715. Maddesine göre,

*“Sahipsiz yerler ile yararı kamuya ait mallar, Devletin hüküm ve tasarrufu altındadır. Aksi ispatlanmadıkça, yararı kamuya ait sular ile kayalar, tepeler, dağlar, buzullar gibi tarıma elverişli olmayan yerler ve bunlardan çıkan kaynaklar; kimsenin mülkiyetinde değildir ve hiçbir şekilde özel mülkiyete konu olamaz...”*¹²⁰

Düzenlemenin, 1926 tarihli ve 743 sayılı TMK ile aynı olduğu görülmektedir.

Kaynak ve yeraltı sularına ilişkin hükümler TMK’nın 756 ile 761. maddelerinde düzenlenmiştir. TMK’nın 756/4. maddesi uyarınca, *yeraltı suları kamu yararına aittir*.

Yine TMK’nın 757/1. maddesi uyarınca, *su kaynaklarına zarar veren kimsenin bu zararı giderme yükümlülüğü vardır*.

Maden Kanunu’na 5177 sayılı Kanun ile eklenen maddeye göre, “Jeotermal kaynaklar ve mineral suların bulunduğu yerlerde bu kaynakların işletilmesi ve değerlendirilmesine yönelik tesisler için ihtiyaç duyulan araziler, çevresinde bulunan arazilere zarar vermeyecek tedbirlerin alınması şartıyla kullanım şekline ve niteliğine ve vasfına bakılmaksızın bu amaca kullanılmak üzere tahsis edilmektedir.”¹²¹ denilmektedir.

¹¹⁸ Tolga Şirin, *Su Hakkı ve Su Varlığının Korunması İçin Hukuki Dayanaklar, Su Kanunu Tasarısı, Eleştirisi ve Alternatif Su Kanunu Tasarısı*, Sosyal Değişim Derneği, 1. Baskı, 2014, sf. 158.

¹¹⁹ İYUK 2. Madde.

¹²⁰ <https://www.mevzuat.gov.tr/MevzuatMetin/1.5.4721.pdf> (08.11.2019).

¹²¹ Maden Kanunu’na 5995 sayılı Kanun ile eklenen geçici 4. Madde.

Buna ek olarak, suyun kullanımına ilişkin genellikle belediyeceilik işlemlerine ve suyun pazarlanmasına dair değişik kanunlarda kısa düzenlemeler mevcuttur. Görülmektedir ki, su hakkı veyahut suyun korunmasına ilişkin Türkiye’de kapsamlı bir düzenleme bulunmamaktadır.

Düzenlemelerin medeni hukuk boyutu olduğu gibi, bir de cezai boyutu bulunmaktadır. Çevre ceza hukukunda korunan hukuksal değerlerin ne olduğu konusunda farklı görüşler ortaya atılmaktadır. Bu görüşlerin genel anlamda ekolojik merkezli ve insan merkezli görüşler etrafında toplandığı görülmektedir. Ekolojik hukuk anlayışını benimseyen yazarlar çevreyi oluşturan hava, su, toprak ve bu alanda yaşayan canlıların korunduğu hukuksal görüşü savunmaktayken, insan merkezli görüşü benimseyen yazarlar, korunan hukuksal değerlerin yaşam, sağlık ve vücut bütünlüğü gibi kişisel hukuksal değerler olduğunu savunmaktadır. Nebahat Kayaer’in görüşüne göre, çevre suçlarıyla korunmak istenen hukuki yarar, iki görüşü de kapsayan, yani insan merkezli görüşlerle birlikte çevre kirliliğiyle meydana gelebilecek zararların ihlal ettiği diğer çevreyi oluşturan hava, su, toprak ve hayvan ve bitkilerin, özetle çevrenin bizzat kendisinin korunmasıdır.¹²²

Medeni kanundaki düzenlemelere ek olarak 5237 sayılı Türk Ceza Kanunu (TCK)’nın 181. maddesinde¹²³ “Çevrenin Kasten Kirlenmesi” suçunun düzenlendiği görülmektedir. Aynı şekilde yine TCK’nın 182. maddesinde¹²⁴ “Çevrenin Taksirle Kirlenmesi” suçu düzenlenmiştir.

¹²² Nebahat Kayaer, *Atık ve Artıklarla Çevrenin Kasten Kirlenmesi Suçu (TCK m. 181/1)*, Dokuz Eylül Üniversitesi HFD, Cilt: 21, Sayı: 1, 2019, sf. 143.

¹²³ TCK m. 181 - (1) İlgili kanunlarla belirlenen teknik usullere aykırı olarak ve çevreye zarar verecek şekilde, atık veya artıkları toprağa, suya veya havaya kasten veren kişi, altı aydan iki yıla kadar hapis cezası ile cezalandırılır.

(2) Atık veya artıkları izinsiz olarak ülkeye sokan kişi, bir yıldan üç yıla kadar hapis cezası ile cezalandırılır.

(3) Atık veya artıkların toprakta, suda veya havada kalıcı özellik göstermesi halinde, yukarıdaki fıkralara göre verilecek ceza iki katı kadar artırılır.

(4) Bir ve ikinci fıkralarda tanımlanan fiillerin, insan veya hayvanlar açısından tedavisi zor hastalıkların ortaya çıkmasına, üreme yeteneğinin körelmesine, hayvanların veya bitkilerin doğal özelliklerini değiştirmeye neden olabilecek niteliklere sahip olan atık veya artıklarla ilgili olarak işlenmesi halinde, beş yıldan az olmamak üzere hapis cezasına ve bin güne kadar adli para cezasına hükmolunur.

(5) Bu maddenin iki, üç ve dördüncü fıkrasındaki fiillerden dolayı tüzel kişiler hakkında bunlara özgü güvenlik tedbirlerine hükmolunur.

¹²⁴ TCK m. 182 - (1) Çevreye zarar verecek şekilde, atık veya artıkların toprağa, suya veya havaya verilmesine taksirle neden olan kişi, adli para cezası ile cezalandırılır. Bu atık veya artıkların, toprakta, suda veya havada kalıcı etki bırakması halinde, iki aydan bir yıla kadar hapis cezasına hükmolunur.

(2) İnsan veya hayvanlar açısından tedavisi zor hastalıkların ortaya çıkmasına, üreme yeteneğinin körelmesine, hayvanların veya bitkilerin doğal özelliklerini değiştirmeye neden olabilecek niteliklere sahip olan atık veya artıkların toprağa, suya veya havaya taksirle verilmesine neden olan kişi, bir yıldan beş yıla kadar hapis cezası ile cezalandırılır.

TCK bakımından bir değerlendirme yapmak gerekirse, bu suçta korunan hukuki yararın ne olduğunu anlamak için suçun düzenlendiği alt başlık önem arz etmektedir. İlgili suç TCK'nın ikinci kitabının "*Topluma Karşı Suçlar*" başlıklı üçüncü kısmının ikinci bölümünde "*Çevreye Karşı Suçlar*" başlığı altında düzenlenmiştir. TCK m. 181'in gerekçesinde, "*kişilerin sağlıklı bir çevrede yaşama hakları korunmuş olduğu*" açıkça ifade edilmiş, sağlıklı ve dengeli yaşamanın hak olduğu vurgulanmıştır. İlgili maddede öngörülen suçla birden fazla hukuki yararın korunmasının amaçlandığı görüldüğünden, korunan hukuki yarar karma niteliktedir.

TCK m. 181/1-2 ve 3. fıkralarında düzenlenen suçlarda öncelikle su, toprak ve havanın korunduğu görülmektedir. Bu şekilde dolaylı yoldan kişilerin temiz ve sağlıklı bir çevrede yaşayabilmeleri sağlanacak, böylece de sağlıklı yaşam hakkı korunacaktır.

TCK m. 181/4'e bakıldığında ise suya konu fiillerin insanlar, hayvanlar ve bitkiler açısından olumsuz etki doğurması halinde verilecek suçun ağırlaşmış bir halinin mevcudiyeti söz konusudur. Buradan anlaşılabacağı üzere, TCK m. 181/4 ile korunan hukuki değer, insan, hayvan veya bitki fark etmeksizin canlıların yaşam hakkının korunmasıdır. Yine bu maddeyle korunan bir hukuki değer de, idari birimlerin koyduğu kuralların uygulanması açısından çevre ceza hukukuna başvurulması sebebiyle kamu düzenidir.¹²⁵

TCK m. 182 vasıtasıyla suçun taksir yoluyla işlenebileceği de öngörülmüştür. Bu durum, ilgili eylemlerin suç teşkil etmesinin kamu düzeninden olduğunun bir başka göstergesidir. Zira, suya konu eylemleri gerçekleştirebilecek süjelerin istemeden de olsa meydana getirecekleri zarar, insan, hayvan ve bitki örtüsünün esenliğini zedeleyebilecek, çevrede tahribata yol açabilecek ve yaygın bir kamu tehdidi oluşturabilecektir.

Çevrenin unsurlarından biri olan su, canlıların yaşam kaynağıdır. Ancak tüm su kaynakları suçun koruma kapsamına girmemektedir. Yatağından akan veya doğal olarak çıkan yüzey suyu, yeraltı suyu, ev kuyularındaki durgun su, denizler, göller ve nehirler suçun koruma kapsamında kabul edilmekteyken, sulak çayırlar, bataklıklar, sazlıklar gibi sularla bağlantısı olmayan sular koruma kapsamına girmemektedir. Burada ayırıcı husus, ilgili kaynakların su döngüsüne girip girmediğidir. İçme ve kullanma amacıyla kullanılan yeraltı suları canlıların yaşamlarını sürdürebilmeleri açısından özellikle önem arz etmektedir. Bu tür suların kirlenmesi, toplumu sosyo-ekonomik açıdan ağır zarara uğratabilecektir.¹²⁶

2. Türkiye'de Su Hakkının Pratiği

Türkiye'nin su hakkının ileri sürülebilirliğine dair doğrudan uygulamasına rastlamak pek mümkün değildir. Ancak kat edilen aşamalar bağlamında uygulamaya örnek gelişmelere bu başlık altında yer verilecektir.

¹²⁵ Kayaer, sf. 144.

¹²⁶ Kayaer, sf. 151.

Günümüzde halen temiz suya ve sıhhi temizliğe erişim hakkı bağlamında birtakım gelişmeler olduğu gibi, sorunlar da yaşanmaktadır. Örneğin, İstanbul Büyükşehir Belediyesi'nin, 15.05.2019 tarihli İSKİ 5¹²⁷ kararı, doğrudan su hakkının pratiğine ilişkindir. İSKİ 5 kararında, vatandaşların su faturalarına %40 indirim sağlayacak hanede yaşayan kişi bazlı dinamik bir tarife modeline geçileceği kararlaştırılmıştır. Kararda, Suyun maddi olarak daha karşılanabilir hale getirilmesi ve böylece erişiminin kolaylaştırılması, belediye gibi halkın doğrudan sosyal hizmetlere eriştiği makamlar açısından, son derece anlamlıdır. Daha da önemlisi aynı kararda, İstanbul'un kişi başı aylık su tüketiminin 2,5 metreküp olduğu tespiti üzerinden, hanede tüketilen her 2,5 metreküp suyun 0,5 metreküpünün *insanı su hakkı kapsamında* ücretsiz verilmesi, *insani su hakkı* kapsamında konut abonelerinin aylık 30 metreküpe kadar su kullanımında bu uygulamanın gerçekleştirilmesi kararlaştırılmıştır. İstanbul Büyükşehir Belediyesi bu uygulamayla, su hakkını açıkça tanımış ve bireylerin suya daha rahat erişebilmesi için gereken adımı atmış ilk belediye olmasıyla, diğer yerel yönetimlere de ilham olması ve hakkın yerel yönetim bazında gelişerek genel bir uygulamaya dönüşmesi ümit edilmektedir.

Türkiye'de su hakkına en yakın içtihat, ÇED süreçleri sayesinde oluşmaktadır. Danıştay'ın, çevre ve tarihsel varlıklarla ilgili iptal davalarında, hak arama özgürlüğünü geniş yorumlayarak bazı iptal davalarının her vatandaş tarafından açılabileceğine karar verdiği görülmektedir.¹²⁸

Anayasa Mahkemesi (AYM)'ne yapılan Demirdöven Köyü Tüzel Kişiliği ve Diğerleri Başvurusu'nda¹²⁹, Artvin ili Yusufeli ilçesinde yapılan Damla Regülatörü ve Hidroelektrik Santrali (HES) projesiyle ilgili olarak Rize İdare Mahkemesi'ne başvurulmuştur. Olayda, santral inşaatı kararı Artvin Valiliği ilan panosunda 21.05.2009 tarihinden itibaren on gün süreyle ilan edilmiş, bölge halkına başka bir duyuruda bulunulmamıştır. Başvurucular karardan 16.10.2009 tarihinde proje işlemleri başladığı zaman haberdar olduklarını ifade ederek Çevre ve Orman Bakanlığı'na itirazda bulunmuşlardır. Ancak başvuruları 12.11.2009 tarihinde reddedilmiştir. Bunun üzerine başvurucular, Rize İdare Mahkemesi'ne yürütmenin durdurulması talepli iptal davası açmışlardır. Rize İdare Mahkemesi, dosyanın derdestliği esnasında yürütmenin durdurulmasına karar vermiştir. Kararın gerekçesinde, yapılan araştırmaların, keşif ve bilirkişi incelemelerinin sonucunda ÇED raporunda taahhüt edilen ve idare tarafından onaylanan Damla

¹²⁷ <https://www.ibb.istanbul/CouncilDecision/RefIdIndex?refId=52839> (Son Erişim Tarihi: 19.06.2020).

¹²⁸ Perçin, sf. 91.

¹²⁹ Demirdöven Köyü Tüzel Kişiliği ve Diğerleri Başvurusu, T.C. Anayasa Mahkemesi (Başvuru No: 2014/14359) <https://kararlarbilgibankasi.anayasa.gov.tr/BB/2014/14359> (Son Erişim Tarihi: 06.07.2020).

HES Projesi'nin hayata geçmesinden sonra geriye kalacak hayat suyu miktarının, akarsudaki canlı yaşamının sürdürülebilirliği açısından yeterince değerlendirilmediği belirtilmiştir. Buna ek olarak, proje sebebiyle oluşacak hafriyatın sucül ekosisteme zarar vermeden nasıl uzaklaştırılacağı ve bununla ilgili alınacak tedbirlerin açıklanması gerekirken açıklanmadığı ifade edilmiştir. Tüm bu sebeplerle ÇED raporunun idare tarafından kabul edilmesinde bir hukuka uygunluk bulunmadığı sonucuna varılmıştır. Bu durum, Türkiye sınırları içerisinde sucül ekosistemi ve temiz su kaynaklarını ilgilendiren projelerin sağlaması gereken koşullar açısından aydınlatıcıdır.

Rize İdare Mahkemesi, yukarıdaki gerekçelerle yürütmeyi durdurma kararı almış olmasına karşın, ÇED raporuna karşı süresinde başvuru yapılmaması nedeniyle davayı reddetmiştir. Karar, Danıştay'da oyçokluğuyla onanmıştır. Onama kararının ertesinde AYM'ye bireysel başvuru yoluna gidilmiştir. AYM, 25.12.2018 tarihli kararında, ÇED raporunun Valilik ilan panosuna asılmasının yeterli olmadığını, tesisin yapıldığı köyde köy halkının ve diğer ilgililerin konu hakkında bilgilendirilmeleri ve durumdan haberdar edilmelerini sağlayacak duyurunun yapılması gerektiğini belirtmiş ve başvuruculardan bir kısmının mahkemeye erişim haklarının engellendiğine karar vermiştir.

Bu davaya bireysel başvuruya konu edilen husus, suya erişim hakkı kapsamında bilgi edinme hakkı ile ilgilidir. Yöre halkının su kaynaklarını etkileyecek olan tesisin yapımı aşamasında ÇED raporu ile ilgili olarak bilgilendirilmemiş olmaları başlı başına su haklarının ihlali anlamını taşımaktadır. BM 15 No.lu Genel Yorum'da izah edildiği üzere, su hakkını ilgilendiren konularda bireylerin sürecin her aşaması ile ilgili olarak bilgilendirilmeleri, alınan kararlara katılımlarının sağlanması gerekmektedir.

Çevresel süreçlere ilişkin bilgi edinme hakkı konusunda uygulamada yaşanan başka sorunlar da vardır. Burada konuya ilişkin uygulama sorunu olarak addedilebilecek iki olaya yer verilecektir. Bunlardan birincisi, Bülent Şık özelinde gerçekleşmiştir. Sağlık Bakanlığı'nın kanser vakalarının endüstriyel çevre kirliliğiyle bağlantısını inceleyen projenin sonuçlarını açıklayan Bülent Şık, mevzuata aykırı bir biçimde ve yüksek oranda pestisit kullanımının, kanser başta olmak üzere kişiler üzerinde yarattığı sağlık sorunlarına değinmiştir. İçme suyu olarak kullanılan birtakım su kaynaklarında da pestisit, ağır metaller gibi toksik bileşenler bulunduğu tespit edilmiştir.¹³⁰ İnsan ve doğal hayatın karşılaştığı risklerin bertaraf edilmesi ve halkın bilinçlendirilmesi gerektiğini ifade eden Bülent Şık'a, yasaklanan gizli bilgileri açıklama, temin etme ve göreve ilişkin sırrı açıklama suçlarından dolayı Sağlık Bakanlığı tarafından suç duyurusunda bulunulmuş, 5

¹³⁰ Bilim insanı Bülent Şık'a skandal dava: Kanser raporunu halka açıklamaya 12 yıl hapis istemi, T24, 02.01.2019 <https://t24.com.tr/haber/bilim-insani-bulent-sika-skandal-dava-kanser-raporunu-halka-aciklamaya-12-yil-hapis-istemi,788055>.

yıldan 12 yıla kadar hapsi istenmiştir. Yapılan yargılama sonucunda Şık hakkında mahkûmiyet kararı verilmiş, 15 ay hapis cezasına çarptırılmıştır.¹³¹ Yargılama halen derdesttir. Bireylerin sağlıklı bir çevrede yaşama ve temiz suya erişim haklarını ilgilendiren böyle bir olaya sır olarak bakmak, bu hakların amacı ve doğasıyla açıkça bağdaşmamaktadır.

Bülent Şık olayına benzer ve Anayasa Mahkemesi'ne kadar gitmiş bir başka olay ise, 2008 yılında Tıp Kurumu Derneği Genel Sekreteri Ali Rıza Üçer'in Kızılırmak suyunda arsenik olduğu, bu arseniğin mesane, akciğer, cilt, böbrek ve karaciğer kanserine sebebiyet verdiğini öne süren basın açıklaması ertesinde yaşanmıştır. Ankara'nın içme suyunun Kızılırmak'tan temin edilmesi dolayısıyla, Ankara'nın içme suyunun da arsenik tehlikesiyle karşı karşıya olduğunu ifade eden Ali Rıza Üçer'e, dönemin Ankara Büyükşehir Belediye Başkanı Melih Gökçek, hakaret iddiasıyla tazminat davası açmıştır. Gökçek'in beyanlarına göre, yapılan basın açıklamasındaki birtakım ifadeler, kendisine yönelik hakaret içermektedir. Ankara 10. Sulh Hukuk Mahkemesi, görülen davada, basın açıklamasında yer alan Ali Rıza Üçer ve diğer uzmanların Melih Gökçek'e 750'şer Türk Lirası manevi tazminat ödemelerine hükmetmiştir.¹³² Ali Rıza Üçer, yargı yollarını tüketerek, Anayasa Mahkemesi'ne ifade özgürlüğünün ihlal edildiği gerekçesiyle bireysel başvuruda bulunmuştur.¹³³ Anayasa Mahkemesi Genel Kurul'u tarafından 02.07.2015 tarihinde alınan kararda, ifade özgürlüğünün büyük ölçüde eleştiri özgürlüğünün koruma altına alınmasını amaçladığını, kamuoyunu yakından ilgilendiren meseleleri tartışma özgürlüğü olduğunu ve bunun demokratik sistemlerde bir gereksinim olduğunu ifade ederek, Anayasa'nın 26. maddesinde koruma altına alınan ifade özgürlüğünün ihlal edildiğine karar vermiştir.

Kişilerin sağlıklı bir çevrede yaşama hakkı ve temiz içme suyuna erişim hakkı, ekonomik veya politik gayelerle sınırlanmamalı, bireyler bu konularda bilgi edinmeye ve haklarını talep etmeye yöneldiklerinde bunu serbestçe gerçekleştirebilmeleri sağlanmalıdır. Nitekim bu haklar, devletin korumayı taahhüt ettiği haklar arasındadır. Türkiye'de su hakkının doğrudan korunduğu uygulamalar çok kısıtlı da olsa, çevresel haklar bağlamında ileri sürülmektedir. İleriki dönemlerde içtihat, bize daha çok fikir verebilecek bir kapsama evrilecektir.

¹³¹ Kanser raporunu açıklayan Şık'a 15 ay hapis cezası, Deutsche Welle Türkiye, 26.09.2019 <https://www.dw.com/tr/kanser-raporunu-a%C3%A7%C4%B1klayan-%C5%9F%C4%B1ka-15-ay-hapis-cezas%C4%B1/a-50596671> (Son Erişim Tarihi: 21.06.2020).

¹³² AYM'den Gökçek'e ders gibi karar, OdaTV, 12.08.2015 <https://odatv4.com/aymden-gokceke-ders-gibi-karar-1208151200.html> (Son Erişim Tarihi: 21.06.2020).

¹³³ Ali Rıza Üçer Başvurusu (2) (Başvuru No: 2013/8598), <https://kararlarbilgibankasi.anayasa.gov.tr/BB/2013/8598> (Son Erişim Tarihi: 21.06.2020).

SONUÇ

Bir insan hakkı olarak su, her bireyin yeterli, güvenli ve kabul edilebilir nitelikteki suya fiziksel ve ekonomik olarak erişebilmesinin sağlanmasını ifade etmektedir. Bu hakkın varlığına ilişkin yakın tarihe kadar bir tartışma zemini oluşmamış olmakla birlikte, bugün karşımıza çıkan iklim değişikliği ve bunun yansıması olan artan kuraklık ve buzul erimeleri, nüfus artışı ve tüm bunların karşısında sınırlı ve ikame edilemez bir kaynak olan su rezervleri, gittikçe önem kazanmaya başlamıştır. 1970’li yıllarla beraber tartışmaya açılan bu süreç, suyun ekonomik bir meta olarak değerlendirilmesinden başlayıp, bugün çeşitli ülkelerde anayasal veya yasal düzlemde insani bir hak olarak suyun tanınması noktasına gelmiştir. Ekonomik çıkarların hakkın korunmasına ağır basacağı endişesi haksız olmadığından, suyun bir hak olarak değerlendirilmesi daha isabetlidir. Uluslararası belgelerle de su hakkı, diğer haklardan ayrı bir mevcudiyet kazanmıştır. Özellikle BM Ekonomik, Sosyal ve Kültürel Haklar Komitesi’nin 15 No.lu Genel Yorumu, su hakkına ilişkin çok önemli değerlendirmeler içermektedir. Her ne kadar devletler arasında imzalanmış uluslararası sözleşmelerde temiz içme suyuna ve sıhhi temizliğe erişim hakkı açıkça düzenlenmese de, suyun önemi itibarıyla uluslararası insan haklarında çoktan kabul görmüş ve yukarıda incelenmiş hakların gerçekleştirilmesinden ayrı kabul edilemeyeceği söylenebilir. BM’nin değişik karar ve yorumlarla su hakkına yaptığı vurgu ise, hakkın önemi ve ciddiyetine özellikle değinilmesi açısından çok önemlidir.

Su hakkı kapsamı itibarıyla, yaşam hakkı, sağlık hakkı, konut hakkı, insanlık onuru gibi çok daha önceden tanınırlık kazanmış insan haklarıyla özgün bir bağa sahiptir. Bu sebeple bu hakkın, daha geniş kitlelerce talep edilmesi ve daha çok devlet tarafından tanınması önemlidir. Çünkü su, ülkelerin sınırlarını dinlemeyen, tüm insanlığın ihtiyaç duyduğu hayati bir elementtir.

Hindistan, Bolivya, Ekvador ve daha birçok ülkenin bugün yarattığı hukuk ve içtihat, insan hakkı olarak suya erişimin geleceği yönünden ilham vericidir. Türkiye’de ise özellikle TMK ve TCK ile su hakkının ileri sürülebileceği birtakım düzenlemelere yer verilmektedir. TMK’daki düzenlemeler her ne kadar bir insan hakkı olarak su hakkının ileri sürülebilmesinde ancak dolaylama yoluyla kısıtlı bir etkiye bulunabileceksin de, TCK’da “Topluma Karşı Suçlar” başlığı altında düzenlenen “Çevrenin Kasten Kirletilmesi” suçu, cezai yükümlülükler yüklemesiyle, kapsamına suyun da kaçınılmaz olarak girdiği doğanın kirletilmesine ekolojik ve insani boyutlarla birtakım yaptırımlar getirebilmektedir. Ancak bu düzenlemeler, su kaynaklarının kirletilmesinden sonra devreye girmesi açısından, var olan temiz su kaynaklarının korunması hakkında daha sıkı ve önleyici mekanizmaların düzenleme altına alınması daha verimli olacaktır. Bu sebeple çevre suçları olarak düzenlenen TCK m. 181 ve 182’nin, iklim felaketi ve sanayileşmenin en doğrudan sonuçlarını karşımıza çıkaracak olan su kaynakları sıkıntısını bertaraf etmede yeterli olmayacağı söylenebilir.

Uluslararası kaynaklardan, karşılaştırmalı hukuktan ve Türkiye’deki mevzuat ve içtihadattan yola çıkarak, Türkiye’de suyun sosyal ve insani bir hak oluşuna ilişkin kapsamlı ve güçlü bir şekilde koruyucu düzenlemeler bulunmadığı, suyun halen ağırlıklı olarak ekonomik bir meta olarak değerlendirilmesi anlayışının devam ettiği değerlendirmesini yapmak mümkündür. Bunda, henüz suya erişime ilişkin dramatik bir tabloyla karşılaşılma-ş olması da bir etkidir. İklim değışikliğinin gözle görülür etkilerini hali hazırda yaşamaya başlayan ölkemizde, var olan kaynakların korunması, ancak suyun anayasal bir insan hakkı olarak tanınması ve bundan yola çıkarak yapılacak yasal düzenlemelerle önlemlerin alınmasıyla gerçekleşecektir. Bunun için, özellikle tatlı su kaynaklarının korunmasına ilişkin ek bir kanun yoluna gidilmesi, su kaynaklarının kirletilmesi riski taşıyan işletmelere, işletmeler hali hazırda faaliyete başladıktan sonra değil, başlayabilmelerine izin verilebilmesi için başta koruyucu tedbirleri almış olmalarının tesis edileceğı denetim mekanizmalarının güçlendirilmesi ve düzenli denetimlerin tesis edilmesi gerekmektedir. Bu şekilde, su kaynakları hali hazırda kirletildikten sonra yaptırım yoluna gidilmektense, tüm insanlığın ortak kıymeti olan suyun temiz ve sağlıklı bir şekilde korunması sağlanacaktır. Tüm bunlara ek olarak, bireylerin suyun önemi ve taşıdığı riskler hakkında daha bilinçli davranmasını sağlayacak önlemlerin hayata geçirilmesi yerinde olacaktır.

Uygulamada çevrenin kasten kirletilmesi suçunun en elverişli failleri, kurum ve kuruluşlardır. Sanayi, tarım gibi uygulamalarda çevreye ve su kaynaklarına zarar verecek ölçekte kimyasal kullanımı, bu güce sahip kurumları gerektirir. Bu kurum ve kuruluşlarının denetlendiğı bir mekanizma çok değerlidir. Ancak suçun denetimi, suç işlendikten sonra devreye girdiğinden, çevre gibi tahribi çok kolay ama rehabilitasyonu çok zor hususlarda, önleyici mekanizmaların daha da geliştirilmesi gerekmektedir.

Bireylerin de temiz ve sağlıklı suya erişim hakkını etkin olarak kullanabilmesi için, halkın bilinçlendirilmesi ve bilgilendirilmesi yoluna gidilmeli, doğal kaynaklara ilişkin uygulamalarda sürece katılımlarının sağlanması ve nerede olursa olsun herkesin haklarından faydalanabilmesi için bir standart oluşturulması gerekmektedir.

Tüm bu temennilerin gerçekleşmesinde büyük rol, yasama, yürütme ve yargı makamlarının aktif katılımındadır. Bu şekilde, Anayasal haklarımızın kanunlarla detaylandırılması ve içtihat oluşması mümkün olacak ve su hakkı hukuk devleti olmaya yaraşır bir şekilde korunacaktır.

KAYNAKÇA

- BAER**, 2015, *From Water Wars to Water Rights: Implementing the Human Right to Water in Bolivia*, Journal of Human Rights, Routledge, 2015.
- BAKKER**, *The "Commons" Versus the "Commodity": Alter-globalization, Anti-privatization and the Human Right to Water in the Global South*, Antipode, 2007.
- BARLOW**, *Blue Covenant: The Global Water Crisis and the Coming Battle for the Right to Water*, McClelland / Steward, 2009.
- Birleşmiş Milletler Ekonomik, Sosyal ve Kültürel Haklar Komitesi, 15 No.lu Genel Yorum, 2002.
- Birleşmiş Milletler İnsan Hakları Komitesi, 6 No.lu Genel Yorum, 1982.
- CAHILL-RIPLEY**, *The Human Right to Water and its Application in the Occupied Palestinian Territories*. Oxon: Routledge, 2011.
- Constitution of the World Health Organization, 2006.
- DONNELLY**, *Teoride ve Uygulamada Evrensel İnsan Hakları* (Çev.) Mustafa Erdoğan / Levent Korkut), Ankara, Yetkin Yayınları, 1995.
- DUYMAZ**, *İklim Değişikliği, Afetler ve İnsan Hakları: Çevresel Zorunlu Göç*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi SBE, İstanbul, 2019.
- FITZMAURICE**, *The Human Right to Water*, Fordham Environmental Law Review, Vol. XVII, New York, 2007.
- GUPTA / AHLERS / AHMED**, *The Human Right to Water: Moving Towards Consensus in a Fragmented World*, Review of European Community & International Environmental Law 19 (3), 2010.
- KAYAER**, *Atık ve Artıklarla Çevrenin Kasten Kirletilmesi Suçu (TCK m. 181/1)*, Dokuz Eylül Üniversitesi HFD, Cilt: 21, Sayı: 1, (s. 139-203), 2019.
- KUÇURADI**, *İnsan Hakları Kavramları ve Sorunları*, Ankara, Türkiye Felsefe Kurumu, 2007.
- MAY / DALY**, *Dünyada Çevresel Anayasacılık*. T. Şirin / N.U. Orcan (Çev.) Ankara: Ekoloji Kolektifi Derneği (Orijinal Basım Tarihi 2015), 2018.
- MCCAFFREY**, *A Human Right to Water: Domestic and International Implications*, Georgetown International Environmental Law Review, Vol. 5: 1, 1992.
- MCGRAW**, *Defining and Defending the Right to Water and Its Minimum Core: Legal Construction and the Role of National Jurisprudence*, Loyola University Chicago International Law Review, Vol. 8 Issue: 2, 2011.
- MIROSA / HARRIS**, *Human Right to Water: Contemporary Challenges and Contours of a Global Debate*. Antipode, 2011.
- OCAK**, Ayşenur, *Bir Doğa ve İnsan Hakkı Olarak Su Hakkı*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Galatasaray Üniversitesi SBE, 2018.
- Office of the High Commissioner for Human Rights, General Comment No. 3: The Nature of State Parties' Obligations (Art. 2, Para. 1 of the Covenant, E/1991/23), 1990.
- ÖNDÜL**, *İnsan Onuru*, İnsan Hakları Derneği, 1998.
- PERÇİN**, *Bir İnsan Hakkı Olarak Su Hakkının Gelişimi ve Türkiye'deki Uygulama*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kocaeli Üniversitesi SBE, 2019.

Resolution Adopted by the Human Rights Council, *Human Rights and Access to Safe Drinking Water and Sanitation*, 6.10.2010, (A/HRC/RES/15/9)

SCANLON / CASSAR / NEMES, *Water as a Human Right?*, 7th International Conference on Environmental Law, Sao Paulo, 2003.

ŞİRİN, *Çevre, İnsan, Devlet*, İstanbul, Tekin Yayıncılık, 2015.

ŞİRİN, *Su Hakkı ve Su Varlığının Korunması İçin Hukuki Dayanaklar, Su Kanunu Tasarısı, Eleştirisi ve Alternatif Su Kanunu Tasarısı*, Sosyal Değişim Derneği, (1. Baskı), 2014.

TOPÇU, *Bir İnsan Hakkı Olarak Su Hakkı*, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi SBE, 2009.

UYAR, *Birleşmiş Milletler'de İnsan Hakları Yorumları, İnsan Hakları Komitesi ve Ekonomik, Sosyal ve Kültürel Haklar Komitesi, 1981-2006*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları 145, İnsan Hakları Hukuku Çalışmaları 5, İstanbul, 2006.

Raporlar

UNESCO, The United Nations World Water Development Report, 2019.

UNICEF and WHO, *Progress on Household Drinking Water, Sanitation and Hygiene 2000-2017: Special Focus on Inequalities*. New York, 2019.

Türkiye Sanayi Kalkınma Bankası A.Ş. (TSKB), *Su: Yeni Elmas*, Ekonomik Araştırmalar, 2019.

Uluslararası Sözleşmeler ve Bildiriler

Birleşmiş Milletler Çocuk Haklarına Dair Sözleşme, 1989.

Birleşmiş Milletler Ekonomik, Sosyal ve Kültürel Haklar Sözleşmesi, 1966.

Birleşmiş Milletler Medeni ve Siyasal Haklar Sözleşmesi, 1966.

Çevre ve Kalkınmaya Dair Rio Deklarasyonu, 1992.

Engellilerin Haklarına İlişkin Sözleşme, 2006.

Helsinki Nihai Senedi, 1975.

İnsan Hakları Evrensel Bildirisi, 1948.

Stokholm Deklarasyonu, 1972.

Yargı Kararları

Ali Rıza Üçer Başvurusu (2), T.C. Anayasa Mahkemesi'ne Bireysel Başvuru (Başvuru No: 2013/8598).

Campbell ve Cosans v. İngiltere, İnsan Hakları Avrupa Mahkemesi (Başvuru No: 7511/76; 7743/76).

Demirdöven Köyü Tüzel Kişiliği ve Diğerleri, T.C. Anayasa Mahkemesi'ne Bireysel Başvuru (Başvuru No: 2014/14359).

Narmada Bachao Andolan v. Union of India and Others, Supreme Court of India, 18.10.2000.

Sawhoyamaya Yerli Topluluğu v. Paraguay, İnsan Hakları Amerikalılar-Arası Mahkemesi, 2006.